

Анрі Дюнан

МКЧХ

Анрі Дюнан

СПОГАД ПРО СОЛЬФЕРІНО

*Хто краще за Анрі Дюнана зміг би так
проймаючи описати страждання тисяч
поранених солдатів, кинутих напризволяще
на полі битви під Сольфєріно?*

*У своїй праці Дюнан блискуче виходить за
межі видовища жахливої руйни, що постало
перед його очима, і кидає полум'яний заклик
іменем жертв війни.*

*Жахіття, свідком яких був Дюнан у
Сольфєріно 25 червня 1859 р. і людинолюбний
заклик, з яким він виступив після цієї
кривавої битви, стали провісником
Міжнародного Руху Червоного Хреста і
Червоного Півмісяця, який налічує нині
191 національне товариство з мільйонами
членів, а також дві міжнародні складові:
Міжнародний Комітет Червоного Хреста
(МКЧХ) і Міжнародну Федерацію Товариств
Червоного Хреста і Червоного Півмісяця.*

Книжка, що проймає душу.

МКЧХ

СПОГАД ПРО СОЛЬФЕРІНО

0361/154 08.2024

МКЧХ

Місія

Міжнародний Комітет Червоного Хреста надає допомогу особам, що постраждали від збройних конфліктів чи від інших насильницьких дій у всьому світі, докладаючи всіх зусиль для полегшення їхньої долі та захисту їхнього життя й гідності, часто в співпраці зі своїми партнерами з Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Комітет докладає зусиль також для запобігання тяжкому становищу й стражданням людей шляхом підвищення й посилення ролі права та універсальних гуманітарних принципів. Як базова інституція в сфері міжнародного гуманітарного права Комітет сприяє розвитку й застосуванню цієї гілки права. Населення, що перебуває в зонах конфлікту, знає, що може розраховувати на підтримку Міжнародного Комітету Червоного Хреста. Комітет здійснює свою діяльність у тісній співпраці з населенням для кращого розуміння його потреб та їхнього задоволення через низку заходів життєво важливого значення. Набутий досвід і практичні навички дають змогу Комітетові швидко, ефективно і неупереджено реагувати на складні ситуації.

Анрі Дюнан

СПОГАД ПРО СОЛЬФЕРІНО

МКЧХ

Міжнародний Комітет Червоного Хреста
19, avenue de la Paix
1202 Genève, Suisse
T +41 22 734 60 01 F +41 22 733 20 57
E-mail: gva_shopservicesmailbox@icrc.org
www.icrc.org

Це видання книжки
«Спогад про Сольферіно»
виготовлене за повним текстом
оригінального видання
(Женева, 1862 р.)

*Це видання побачило світ завдяки
Товариству Червоного Хреста України.*

Д96

УДК 341.33-029:821

ISBN 978-617-8268-28-2

© МКЧХ, 2024

Жан-Анрі Дюнан (1828–1910)

ПЕРЕДМОВА

У 1862 р. в Женеві був виданий «Спогад про Сольфєріно». Проте «виданий» сказано надто сильно, адже ця маленька книжка була надрукована лише в маленькій кількості примірників і мала на собі напис «Не для продажу». Вона призначалася лише для кількох друзів, чії настійні наполягання зрештою переконали Анрі Дюнанна написати її. Маленька книжка, спогад про битву, криваві наслідки і горе від якої Дюнан випадково побачив по її завершенню. Спогад про те, що він разом із кількома мешканцями цього краю намагався зробити, щоб полегшити незліченні страждання. Усього-навсього маленька книжка. Але роком потому з її сторінок зійшов добродійний рух, якому судилося завоювати світ: Червоний Хрест, а ще за рік з'явилася міжнародна конвенція – найперша Женевська конвенція. Дві фрази з цієї книжки стали силою, що й нині, війна за війною, рятує людські життя.

Всі знають, що таке Червоний Хрест, що являють собою Женевські конвенції та протоколи до них. Принаймні, люди думають, що знають. Добродійне спрямування першої Конвенції та юридичні статті наступних створили справжні дива в дедалі більш убивчих конфліктах, коли воюють уже не лише зі своїми ворогами, але з самим духом милосердя і з правом. Відтоді Червоний Хрест і

його Конвенції наділяють людство майже надприродними можливостями.

Те, що Червоний Хрест зумів вирвати з лап Молоха сучасної війни численні людські життя, декого вже більше навіть не дивує. Ніхто не замислюється над тим, якою зброєю володіє Червоний Хрест у своїй боротьбі проти гармат і бомб; ніхто не питає себе, яка поліція здатна ще змушувати дотримуватися міжнародного права, коли попираються договори. Всі думають, що існує всемогутній Червоний Хрест, здатний робити чудеса.

Обізнані люди знають, що не можна докоряти Червоному Хресту за мільйони жертв, яких він не зміг врятувати. Вони згадують мільйони тих, кого Червоний Хрест спромігся вберегти від приготованої ним страшною долі.

** * **

Чим можна пояснити успіх, силу «Спогаду про Сольфєріно»? Дюнан не викладає в своїй книжці ніяких доктрин; він не обстоює жодної філософської чи суспільної системи; він не пропонує жодних правових документів.

Він лише просто розповідає про те, що бачив: сорок тисяч поранених, що стогнали на полі битви; жага, біль, агонія. Він веде розповідь також і про співчуття: з його власного боку і з боку жінок Сольфєріно та Кастільйоне;

перев'язані клаптем тканини рани, руки, що подають пити пораненому, ті, що закривають очі померлим. Він розповідає про трепетну жалість, що охопила матерів і змушує їх нахилиятися як над своїми ворогами, так і над своїми визволителями.

Він розповів усе це, розповів про своє несамовите бажання рятувати знову й знову, про свої спроби посилити рятування, не заради марнославства, а, скоріше, щоб показати своє безсилля і знайти міру того, що можна було б здійснити, якби цілком стихійні вияви відданості у Сольферіно були організовані наперед. Все ще переслідуваний спогадом про всіх тих, хто «вмирили навіть і без склянки води, щоб утамувати пекучу спрагу», поки він допомагав іншому нещасному, він ставить два запитання: «Чи немає способу в мирний час утворити товариства допомоги, метою яких було б забезпечувати догляд за пораненими під час війни? Чи не слід було б побажати сформулювати на якомусь конгресі певний міжнародний, договірний і священний принцип, що послужив би основою для таких товариств?».

Дві фрази, казали ми вище. «Чи немає способу?», «Чи не слід було б побажати...?». Це схоже трішки на найвніші запитання добрих жінок, які викликають посмішку. Проте вряди-годи ці запитання не лишилися марними. Їх почув дехто, а саме Гюстав Муаньє, голова Товариства суспільної користі Женеві. За його ініціативи він сам, генерал Дюфур, доктори Анпіа і Монуар, а також і Анрі Дюнан, який підтримував цю ідею, зібралися і утворили комітет дій, який мав стати в подальшому Міжнародним

Комітетом Червоного Хреста. Ці п'ятеро громадян разом замислилися над тим, «чи немає способу?...». Вони наполегливо шукали відповідь на це запитання, і Дюнан своїми виступами перед монархами і урядами Європи був такий переконливий, що вони знайшли.

Цим «способом» стали в 1863 р. сімнадцятеро Національних комітетів допомоги пораненим, а в 1864 р. Конвенція з десяти статей про захист поранених чи хворих солдатів. У 2008 р. у всьому світі вже 186 національних товариств Червоного Хреста або Червоного Півмісяця¹, які разом з Міжнародним Комітетом Червоного Хреста і Міжнародною Федерацією Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця утворюють Міжнародний Рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Відповідні Женевські конвенції та додаткові протоколи до них захищають військовополонених, а також поранених, цивільне населення окупованих ворогом територій, а також військових.

¹ На 2024 рік у світі налічувалося вже 191 національне товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (прим. наук. ред.)

СПОГАД

ПРО

СОЛЬФЕРІНО

Кровопрोलитна перемога під Маджентою відкрила місто Мілан французькій армії і піднесла ентузіазм італійців на найвищий щабель. Павія, Лоді, Кремона палко вітали визволителів. Оборонні рубежі на Адді, Ольйо, К'езе були покинуті австрійцями, які, сповнені рішимо-сті взяти блискучий реванш за свої попередні поразки, накопичили значні сили на берегах Мінчо під командуванням молодого й хороброго імператора Австрії.

17 червня король Віктор-Еммануїл прибув у Брешію, де він був зустрінутий палкими вітаннями й оплесками населення, яке після десяти довгих років поневолення вбачало в синові Карла Альберта і визволителя, і героя.

Наступного дня імператор Наполеон тріумфально в'їхав у це місто і був із запалом зустрінутий народом,

щасливим можливістю виявити свою вдячність імператорові, що прибув допомогти йому відвоювати свободу й незалежність.

21 червня імператор французів і король Сардинії виїхали з Брешиї слідом за своїми військами, які покинули місто напередодні. 22 червня були зайняті Лонато, Кастенедоло і Монтеґ'яро, а ввечері 23 червня імператор, як головнокомандувач, дав конкретні накази, з тим, аби армія Віктора-Еммануїла, що стояла в Дезенцано і утворювала ліве крило союзницьких сил, зранку 24 червня виступила на Поццоленго. Маршал Бараге д'Ільє мав наступати на Сольферіно, маршал герцог Маджентський на Кавріану, генерал Ньель мав рухатись на Гвідіццоло, а маршал Канробер на Медоле; імператорська гвардія повинна була виступити на Кастільйоне. Об'єднані сили налічували сто п'ятдесят тисяч багнетів і чотириста гармат.

Австрійський імператор мав у своєму розпорядженні в Ломбардії дев'ятеро армійських корпусів у складі двохсот п'ятдесяти тисяч багнетів після того, як його армія вторгнення посилилася гарнізонами Верони й Мантуї. За порадами фельдцейхмейстера барона Гесса австрійські війська постійно відступали з Мілана та Брешиї з метою зосередити між Адідже і Мінчо всі сили, якими Австрія володіла на той час у Італії, але сили, що мали вийти на лінію фронту, склалися лише з семи корпусів, тобто з сімдесяти тисяч багнетів, підтримуваних п'ятьмастами гарматами.

Імператорська штаб-квартира була переведена з Верони у Віллафранка, потім у Валеджо, і військам було дано наказ перейти Мінчо в Песк'єрі, в Саліонце, у Феррі, у

Гойто і в Мантуї. Основні сили армії розташували частини з Поццоленго в Гвідіццоло, щоб, діючи за настановами найдосвідченіших фельдмаршалів-лейтенантів, атакувати франко-сардинську армію між Мінчо і К'єзе.

Австрійські сили під командуванням імператора склалися з двох армій: першу очолював фельдцейхмейстер граф Вімпфен, маючи в своєму розпорядженні корпуси, якими командували князь Едмунд Шварценберг, граф Шафготш і барон Вайгль, а також кавалерійську дивізію графа Цедтвіца. Це було ліве крило, і воно зайняло позиції поблизу Вольти, Гвідіццоло, Медоле і Кастель-Гоффредо. Другою армією командував генерал кавалерії граф Шлік, а її корпуси очолювали фельдмаршали-лейтенанти граф Клам-Галлас, граф Штадіон, барон Цобель і Ріттер Бенедек. В ній була також кавалерійська дивізія графа Менсдорфа. Друга армія займала праве крило диспозиції й обороняла Кавріану, Сольферіно, Поццоленго та Сан-Мартіно.

Всі висоти між Поццоленго, Сольферіно, Кавріаною та Гвідіццоло були, отже, зайняті на ранок 24-го червня австрійцями, які розмістили свою грізну артилерію на низці пагорбів, утворивши центр величезної оборонної лінії, яка давала змогу їхньому правому та лівому крилу відійти під захист цих укріплених висот, які вони вважали неприступними.

Обидві противні армії, попри те, що наступали одна на одну, не очікували на таку швидку зустріч і зіткнення. Австрійці сподівалися, що тільки одна частина союзного війська перейшла К'єзе, не могли знати планів імператора Наполеона і не мали точних відомостей.

Союзники теж не думали, що так швидко нашо́вхнуться на австрійську армію; їхня розвідка, спостереження, повідомлення дозорних і польоти на монгольських напередодні не свідчили про наступальний характер дій противника чи про підготовку до атаки.

Таким чином, які б там рапорти не читали ті й інші в очікуванні близької великої битви, сходження австрійців і франко-сардинців 24 червня було по-справжньому несподіваним – настільки вони помилялися в оцінці пересувань одні одних.

Всі чули або могли читати якісь розповіді про битву при Сольферіно. Ці такі хвилюючі спогади не стерлися, вочевидь, ні в кого, тим більше, що наслідки тієї битви все ще даються взнаки не в одній європейській державі.

Простий турист, абсолютно нічим не зв'язаний з цим великим протиборством, я отримав рідкісний привілей, завдяки збігові незвичайних обставин, бути свідком напружених подій, які вирішив описати. На цих сторінках я наводжу лише свої власні враження: тому в них не варто шукати ні якихось особливих деталей, ні стратегічних міркувань, для яких знайдеться місце в інших працях².

Того пам'ятного дня 24 червня триста тисяч людей стояли одні проти одних: лінія фронту простягнулася на п'ять льє, і війська билися понад п'ятнадцять годин.

Австрійській армії, втомленій тяжким переходом протягом усієї ночі 23 червня, довелося витримати на світанку 24-го потужний удар союзницької армії, а ще й

² Слід мати на увазі, що, як підкреслював згодом сам Анрі Дюнан, він прибув на поле бою під Сольферіно вже по його завершенні, пізно ввечері 24 червня. Усе, що відбувалося до того, записано ним від інших осіб (прим. наук. ред.)

страждати від надмірної спеки й задухи, а також від голоду й спраги, оскільки окрім подвійної норми горілки, це військо не мало майже ніякого харчування протягом усієї п'ятниці. Щодо французької армії, яка почала свій рух ще до першого денного світла, то її солдати не отримали нічого, крім ранкової кави. Тож наприкінці цієї жахливої баталії бійці і, головно, нещасні поранені були вкрай виснажені!

Близько третьої години ночі перший і другий корпуси під командуванням маршалів Бараге д'Ільє та Мак-Магона рушили на Сольферіно і Кавріану, але ледве голови їхніх колон пройшли Кастільйоне, як перед ними поставили австрійські аванпости, які теж мали намір зайняти ці позиції.

Обидві армії в бойовій готовності.

З усіх боків горни сурмлять сигнали атаки, і б'ють барабани.

Імператор Наполеон, провівши ніч у Монтек'яро, поспішає до Кастільйоне.

О шостій ранку обстріли позицій набувають серйозного характеру.

Австрійці наступають в ідеальному порядку прокладеними дорогами. У центрі їхніх щільних мас у білих мундирах, мають штандарти в жовтих і чорних кольорах з німецьким імперським орлом.

Серед усіх військ, що лаштуються до битви, французька гвардія являє собою справді величне видовище. Небо над арміями ясне, і під яскравими променями італійського сонця виблискують обладунки драгунів, ескортних полків, уланів і кірасирів.

З початком дій імператор Франц Йосиф покинув ставку разом з усім своїм штабом у напрямку Вольти; його супроводжували великі герцоги Лотаринзького дому, серед яких виділявся великий герцог Тоскани і герцог Модени.

Перше зіткнення сталося в складних умовах абсолютно невідомої союзникам місцевості. Французькій армії доводиться прокладати спочатку собі шлях серед тутових посадок, переплетених виноградниками, які стають справжніми перешкодами. Шлях часто перерізається великими висохлими ровами і довгими мурами висотою від трьох до п'яти футів і дуже широких знизу та звужених зверху. Коням доводиться перескакувати через ці мури і долати рови.

З зайнятих ними висот і пагорбів австрійці одразу накривають своєю артилерією французьку армію, закидаючи її нестримним градом снарядів, бомб і ядер.

Густі хмари диму від гармат і шрапнелі змішуються з землею й пилом, що його здіймає, б'ючись об землю раз по раз, колосальна злива снарядів. Йдучи назустріч блискавиці батарей, які з громом виблювують смерть, французи, наче друга гроза, що здійснюється в долині, кидаються на штурм позицій з рішучим наміром захопити їх.

Проте найзапеклішими бої, що точаться між противниками повсюдно, стають у нестерпну спеку середини дня.

Колони щільними лавами кидаються одна на одну з нестримним шалом руйнівного потоку, що валить усе на своєму шляху; французькі піхотні полки налітають на скупчення австрійців, які весь час поповнюються, стають

ще численнішими та грізними і, подібно до залізних мурів, стійко відбивають атаки; цілі дивізії скидають заплічні ранці на землю, щоб було легше бігти на ворога з багнетом наперевіс, один батальйон відбито, і вже інший без передиху веде наступ. Кожний пагорб, кожна височина, кожна вершина скелі стає театром запеклого бою: пагорби та яри завалені горами трупів.

Тут б'ються врукопашну, люто, ошаленіло: австрійці й союзники втоптують одні одних у землю, вбивають одні одних на закривавлених трупах, б'ються прикладами, трощать одні одним голови, рублять і колють одні одних шаблями й багнетами; нікому немає пощади, і діється справжня бійня, б'ються люті звірі, ошаленілі, п'яні від крові; навіть поранені б'ються до останнього подиху, а той, у кого вже немає зброї, хапає противника за горло і рве його зубами.

Там – така ж битва, але яка стає ще страшнішою через наближення кавалерійського ескадрону. Він переходить у галоп: коні розчавлюють під підкованими копитами мертвих і вмираючих; у когось із нещасних відірвало щелепу, в іншого розтрощено череп, у третього, якого вдалося відтягти, пробиті груди. Кінське іржання посилюється стогоном, криками люті та від болю й відчаю.

Далі за кавалерією щодуху несеться артилерія, прокладаючи собі шлях по трупах і поранених, що лежать на землі; з розбитих черепів бризкають мозки, ламаються й трощаться руки й ноги, людські тіла стають невпізнаними, земля засипана уламками тіл і буквально захлинається кров'ю.

Французькі війська долають висоти і з шаленим завзяттям здираються на круті пагорби, лізуть угору каменистими стежками під обстрілом австрійців, під розривами бомб і картечі. Ледве захопивши якусь висоту, кілька елітних рот, виснажених втомою й облиті потом, лавиною зриваються згори на австрійців, відкидають їх, витісняють з нової позиції, женуть далі й переслідують аж до самого низу ярів і ровів.

Австрійці займають чудові позиції, укріпившись у будинках і церквах Медоле, Сольферіно та Кавріани. Але ніщо не спиняє, не припиняє й не стишує різанину: люди вбивають одні одних гуртом, вбивають поодиночі; кожна складка місцевості здобувається багнетами, позиції відбиваються крок за кроком; села захоплюються хата за хатою, ферма за фермою; і кожна з них стає місцем облоги, де двері, вікна, двори перетворюються на жажливу бійню.

Французька картеч пробиває страшенні вирви в масах австрійців, досягаючи їх на небаченій відстані; вона вкриває схили мертвими тілами, і завдає удари аж по віддалених резервах німецької армії. Та хоча австрійці й уступають позиції, відходять вони лише крок по кроку, щоб невдовзі перейти в наступ; їхні лави без кінця поповнюються, щоб уже скоро бути знову пробитими.

У долині вітер здіймає хвилі пилу, що засипає собою шляхи й дороги, утворює щільні хмари, які затьмарюють повітря і засліплюють бійців.

І хоча битва час від часу зупиняється, то лише для того, щоб поновитися з новою силою. Свіжі резерви австрійців заповнюють порожні місця в їхніх порядках після шаленої, невідпornoї та вбивчої атаки. То з одного,

то з іншого боку чути, як б'ють барабани і кличуть в атаку сурми.

Гвардія виявляє найшляхетнішу мужність. Вольтижери, стрільці та лінійні підрозділи суперничають з нею відвагою та сміливістю. Зуави кидаються на противника з багнетами, летять немов хижі звірі з шаленим криком. Французька кавалерія налітає на австрійську: улани й гусари колють одні одних списами, рубляться шаблями; збуджені запалом битви коні теж беруть участь у цьому шаленстві, кидаються на ворожих коней і з люттю кусають їх, поки їхні вершники б'ються шаблями й розсікають одні одних.

Битва сягнула такої запеклості, що в деяких місцях, де кінчилися набої та розбиті рушниці, люди б'ються камінням, переходять у рукопашну. Хорвати ріжуть усіх, хто потрапляє під руку, добивають поранених союзницької армії прикладами, а алжирські стрільці, незважаючи на зусилля командирів стишити їхню лютість, так само добивають нещасних поранених офіцерів та солдатів з австрійського боку, і кидаються на лави противника з диким ревом і несамовитими вигуками.

Найукріпленіші позиції захоплюються, втрачаються, знову захоплюються, щоб бути втраченими ще раз і ще раз захопленіми. Скрізь люди падають тисячами – покалічені, порубані, посічені кулями чи смертельно поранені іншими снарядами.

Спостерігач, що піднявся на висоти поблизу Кастільйоне, не в змозі точно стежити за планом битви, однак розуміє, що австрійці намагаються проломити центр союзницьких військ, щоб уповільнити й зупинити

наступ на Сольферіно, чиє чудове розташування має зробити його головною точкою баталії. Йому зрозумілі зусилля імператора французів, спрямовані на те, щоб зв'язати між собою різні частини своєї армії, аби вони могли триматися й підтримувати одні одних.

Імператор Наполеон, розгледівши своїм гострим і досвідченим оком, що австрійським військам бракує загального сильного і узгодженого керівництва, наказує корпусам Бараге д'Ільє і Мак-Магона, а далі й своїй гвардії, під командуванням славного маршала Реньйо де Сен-Жан д'Анжелі одночасно атакувати укріплення Сольферіно і Сан-Кассіано, щоб продавити таким чином центр противника, зайнятий корпусами Штадіона, Клам-Галласа і Цобеля, які лише один по одному підходять захищати такі важливі позиції.

У Сан-Мартіно відважний і завзятий фельдмаршал Бенедек лише з частиною другої австрійської армії чинить увесь день опір сардинській армії, що героїчно б'ється під командуванням свого короля, який надихає її своєю присутністю.

Праве крило союзницької армії, що складалося з корпусів під командуванням генерала Ньєля і маршала Канробера опирається з неприборкною енергією першій німецькій армії графа Вімпфена, але її три корпуси Шварценберга, Шафготша і Вайгля не можуть діяти злагоджено.

З точністю дотримуючись наказів імператора Наполеона і зберігаючи очікувальну позицію, яка напевне виглядає доволі слушною, маршал Канробер не кидає в бій зранку наявні в нього сили, однак більша частина його

корпусу, а саме дивізії Рено і Трошю, а також і кавалерія генерала Партуно зрештою активно включаються у битву.

Якщо маршал Канробер спочатку зупинився через очікувану загрозу наступу на нього армійського корпусу принца Едуарда Ліхтенштейнського, який не входив до складу двох німецьких армій, але того ж ранку виступив із Мантуї і цим непокоїв імператора Наполеона, то корпус Ліхтенштейна, своєю чергою, був паралізований відомостями про наближення корпусу принца Наполеона, дивізія Отмарра якого рухалася з Г'яченци.

Генерали Форе і де Ладміро зі своїми доблесними колонами першими відчували на собі початок цього незабутнього дня; після несказаних боїв вони заволоділи вершинами та пагорбами, які тягнуться до миловидного Кипарисового кургану, назавжди прославленого вежею і цвинтарем Сольферіно, жахливою бійнею, чийми славними свідками і кривавим театром стали ці селища. Кипарисовий курган взятий нарешті штурмом, і полковник д'Овернь піднімає на його вершині на вістрі шпаги свою хустку як звістку про перемогу.

Але за ці успіхи дорого заплачено відчутними втратами союзників. У генерала де Ладміро кулею розтрощене плече, і цей поранений герой через силу погоджується, щоб його перев'язали в польовому шпиталі, влаштованому в каплиці невеличкого хутору, і, незважаючи на тяжке поранення, він пішки повертається в бій і продовжує командувати своїми батальйонами, але тут іще одна куля вражає його в ліву ногу.

Генерал Форе, як завжди спокійний і незворушний

попри складну ситуацію на його позиції, поранений у ліве стегно, білий плащ на його мундирі весь продірявлений кулями, його ад'ютанти падають під кулями поруч із ним; в одного з них, капітана де Кервенося снарядом знесло половину голови.

Під Кипарисовим курганом генерал Дьє, ведучи вперед своїх піхотинців, смертельно поранений падає з коня; генерал Дує дістає поранення неподалік свого вбитого брата, полковника Дує. У бригадного генерала Оже ядром розтрощена ліва рука, і він отримує звання дивізійного генерала на цьому полі битви, де залишить і своє життя.

Французькі офіцери, як завжди, рухаючись попереду, розмахуючи шпагою і особистим прикладом підбадьорюючи солдатів, падають під кулями перед своїми батальйонами, своїми нагородами та еполетами стаючи легкими цілями для тірольських стрільців.

Скільки трагедій, скільки різноманітних бойових епізодів, скільки хвилюючих подій!

У першому полку африканських стрільців поруч із підполковником Лорансом дез Онд, що, смертельно вражений кулею, падає на землю, молодший лейтенант Саліньєк Фенелон, якому лише двадцять два роки, врізається в австрійський стрій і життям платить за свій блискучий подвиг.

Полковник Мальвіль, під щільним вогнем противника на фермі Каза-Нова відбиваючи атаки переважаючих сил ворога, витративши всі набої батальйону, хапає полковий прапор і кидається вперед з криком: «Всі, кому дорогий наш прапор, за мною!» Виснажені голодом і втомою

солдати, кидаються з багнетами за ним. Куля пробиває йому ногу, але попри страшний біль, він продовжує командувати, тримаючись за допомогою солдатів на коні.

Неподалік командир батальйону Ебер гине, прорвавшись крізь запеклий опір, щоб утримати штандарт у формі орла. Вражений кулею, він упав під ноги бійцям, але ще знайшов у собі сили крикнути їм: «Уперед, діти мої!».

На пагорбі вежі Сольферіно лейтенант Монелья з піхотинців гвардії сам захопив шість гармат, з них чотирі в упряжці. Австрійський полковник, що командував ними, віддав йому свою шпагу.

Лейтенант де Гізель, який ніс прапор свого полку, оточений разом зі своїм батальйоном вдсятеро більшим противником. Вражений кулею, він падає на землю, притискаючи до грудей свій безцінний символ. Прапор підхоплює сержант, щоб урятувати його від ворога, і падає з пробитою ядром головою. Древно підбирає капітан, але і його настигає куля, і він окроплює своєю кров'ю пробитий кулями прапор. Всі, хто несуть його, унтер-офіцери солдати, падають один за одним, але живі й мертві своїми тілами захищають його. Кінець-кінцем розтерзаний прапор опиняється в руках сержанта з полку полковника Абаттуччі.

Майор де Ларошфуко Ліанкур, відважний воїн з африканських стрільців, кидається на угорські каре, але кінь його посічений кулями, сам він з двома пораненнями опиняється в полоні угорців, які зникають свій стрій.

У Гвідіццоло князь Карл Віндіш-Грец, відважний австрійський полковник, марно намагається зі своїм

полком відбити сильну позицію в Каза-Нова. Цей безталанний князь, шляхетний і сміливий герой, йде на вірну смерть і, вже смертельно поранений, продовжує командувати. Солдати тримають його на руках, стоять під зливою куль, живим щитом захищаючи його. Вони знають, що загинуть, але не бажають кидати свого командира, якого вони поважають і люблять, та невдовзі він навіки стуляє очі.

Б'ючись надзвичайно відважно, тяжко поранені фельдмаршал-лейтенант граф де Кренневіль і граф Пальфі, а в корпусі барона Вайгля фельдмаршал Бломберг і його генерал-майор Балтін. Гинуть барон Штурмфедер, барон Підол і полковник Мумб. Лейтенанти Штайгер і Фішер вбиті поблизу юного князя Ізенбурга, якому пощастить більше за них, бо його винесуть з поля бою ще живим.

Маршал Бараге д'Ільє і з ним генерали Лебеф, Базен, Негріє, Дує, д'Альтон, Форжо, полковники Кабріель, Мішлер увійшли в містечко Сольферіно, яке обороняли фельдмаршали-лейтенанти Пальфі і Штернберг, чії бригади Більса, Пухнера, Гааля, Коллера і Фестетіча довго відбивають шалені атаки, в яких відзначилися генерал Каму зі своїми стрільцями й вольтижерами, поранені полковники Бренкур і Таксіс, підполковник Емар з пробитими двома кулями грудьми.

Генерал Дево, відомий своєю хоробрістю і надзвичайною холоднокрівністю, стримує на чолі своєї кавалерії в шаленій битві потужний тиск угорської піхоти: завжди попереду своєї дивізії в найбільш небезпечних місцях, він підтримує невідпорним натиском своїх ескадронів

рішучий наступ генерала Трошу на корпуси Вайгля, Шварценберга і Шафготша у Гвідіццоло і Ребекко, де відзначилися також генерали Морріс і Партуно в боях проти кавалерії Менсдорфа.

Непохитна стійкість генерала Ньеля, який у долині Медоле разом із генералами де Файї, Вінуа і де Люзі протистоїть наступові трьох великих дивізій з армії графа Вімпфена, дає змогу маршалу Мак-Магону, генералам де Ла Мотт-Ружу і Декену, та кавалерії гвардії вийти на висоти Сан-Кассіано та Кавріани, обійшовши висоти, які є ключовими для цих позицій, і укріпитися на цій низці паралельних пагорбів, де зосереджені війська фельдмаршалів Клам-Галласа і Цобеля. Але відважний принц Гессенський, один із героїв австрійської армії, цілком гідний помірятися силами з переможцем битви під Маджентою, який так безстрашно бився у Сан-Кассіано, обороняє від нестримних штурмів три висоти гори Фонтана. Генерал Севеленж піднімає туди під австрійськими кулями свої нарізні гармати, впрягаючи в них гренадерів гвардії, бо коні не в силах іти крутими схилами. І для того, щоб таким незвичним способом переправлені на ці висоти гармати могли обстрілювати ворога, гренадери доставляють боєприпаси артилеристам, спокійно утворивши ланцюжок до них від снарядних ящиків, що лишилися внизу.

Генерал де Ла Мотт-Руж заволодів нарешті Кавріаною попри запеклий опір і контратаки молодих німецьких офіцерів, які неодноразово знову і знову вводили свої підрозділи в бій.

Вольтижери генерала Манека набивають свої

спорожнілі патронні сумки набоями, беручи їх у гренадерів, але невдовзі, знову вичерпавши їх, кидаються з багнетами на висоти між Сольферіно і Кавріаною і, попри опір значних сил перед ними, захоплюють ці позиції за підтримки славного генерала Мелліне.

Ребекко переходить до союзників, потім знову захоплюється австрійцями, знову повертається до рук союзників і вже остаточно залишається за військами генерала Рено.

При наступі на гору Фонтана алжирські стрільці зазнають величезних втрат, їхні полковники Лор і Ерман убиті, офіцери гинуть у великій кількості, але це лише подвоює їхній запал: вони сповнені шаленої рішимості помститися за своїх загиблих, і з люттю африканців і фанатизмом мусульман кидаються на ворогів, несамовито вбиваючи їх без передиху й зупинки, немов тигри, що втамовують спрагу кров'ю.

Хорвати кидаються на землю, ховаються в ровах, підпускають противника ближче, потім раптово піднімаються і розстрілюють їх упритул.

У Сан-Мартіно пораненого капітана берсальєрів Паллавічіні солдати підхопили на руки і віднесли до каплиці, де його змогли перев'язати, але щойно відкинуті австрійці контратакують і вриваються в церкву. Берсальєрів надто мало, щоб стримати їхній натиск, і вони змушені покинути свого командира. І одразу хорвати, вирвавши великі камені з-під дверей, трощать ними голову нещасного капітана, і вмиваються його кров'ю.

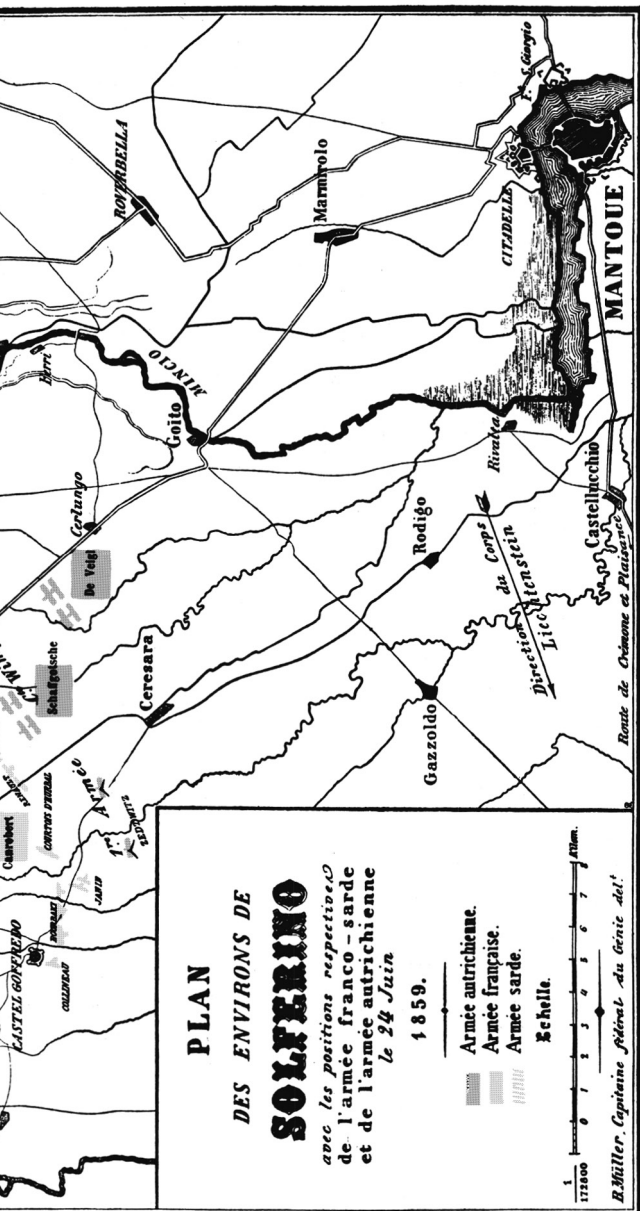
У цих таких різних безупинних боях там і тут можна було чути прокляття, вигукувані людьми стількох різних

націй, багато з яких у двадцять років змушені вбивати ближніх!

В розпал битви, коли земля дрижала під ураганом заліза, пороху й свинцю, що котився вбивчими хвилями по землі, коли з усіх боків вогняні стріли пронизували повітря смертельними блискавками, збільшуючи число жертв цієї людської гекатомби, духівник імператора Наполеона, абат Лен, ходив лазаретами, несучи вмираючим слова розради й співчуття.

В одного піхотного молодшого лейтенанта, що при-тулювся під деревом, картечкою поранена рука, і кров рясно тече з його рани. Угорський солдат навів на нього рушницю, але його зупинив хтось із його офіцерів. Підійшовши до молодого пораненого француза, він співчутливо потиснув йому руку і наказав віднести його в менш небезпечне місце. Маркітантки перебігають, як прості солдати, під вогнем противника, підходять до нещасних покалічених воїнів, що весь час просять пити, і самі потрапляють під кулі, даючи пораненим води та намагаючись їх перев'язувати³. Неподалік відчайдушно намагається вибратися з-під коня, що важко впав на нього, поранений уламком снаряда гусарський офіцер, знесиленний втратою крові, що тече з його ран; а трохи далі біжить кінь, тягнучи за собою закривавлений труп свого вершника; ще далі коні, виглядаючи людянішими за тих, хто сидить на них, за кожним кроком намагаються не затоптувати копитами жертв цієї лютої й запеклої битви.

³ Можливо, це були ті, яких живцем спалили мексиканці 9 червня 1862 р., прив'язавши їх ланцюгами до повозок з порохом разом із десятима солдатами, що вели обоз із харчами і боеприпасами до французького табору з Веракруса і були оточені партизанами за кілька кілометрів від Техерії.

N. et S. Gauguier & Co.

Dressé d'après les indications de l'Auteur.

Офіцера Іноземного легіону збиває з ніг куля, і він мертвим падає на землю. Його собака, привезений ним з Алжиру, що був дуже прив'язаний до нього і став улюбленцем усього батальйону, біг поруч із хазяїном, але і його за кілька кроків вразила куля, і він знайшов у собі сили доповзти до свого хазяїна, щоб умерти на його тілі. У іншому полку, коза, яку возив із собою вольтижер і яку полюбили всі солдати, сміливо йде на штурм Сольфєріно разом з усіма під кулями й картечю.

Скільки відважних військових не зупинялися після першого поранення, а продовжували рухатися вперед, доки їх знову не вразить куля, і вони впадуть на землю, не в силах битися далі, тоді як десь, навпаки, цілі батальйони під убивчим вогнем мають нерухомо чекати наказу йти в наступ, і змушені залишатися заціпенілими спостерігачами бою, в якому вони гинуть ось так, киплячи від нетерпіння вступити в нього.

Сардинці обороняються і контратакують нападами й штурмами з ранку до вечора на висотах Сан-Мартіно, Рокколо, Мадонни-делла-Скоперта, які переходять із рук у руки по п'ять і шість разів поспіль, і врешті-решт вони залишають за собою Поццоленго, хоча й діяли при цьому розрізненими дивізіями і не надто злагоджено. Їхні генерали Моллар, Ла Мармора, Делла Рокка, Дуррандо, Фанті, Чальдіні, Кукк'ярі, де Сонназ разом з офіцерами всіх родів військ і всіх звань сприяють втіленню зусиль їхнього короля, на очах якого поранені генерали Перр'є, Черале і Арнольдї.

У французькій армії, після маршалів і дивізійних генералів, не можна не сказати про славний внесок

відважних бригадних генералів і всіх блискучих полковників, стількох хоробрих майорів і капітанів, які так ефективно зарадили кінцевому результату цього великого дня. І, звичайно, слава належала їм за те, що вони билися й перемагали таких воїнів, як Александр Гессенський, Штадіон, Бенедек, Карл Віндіш-Грец⁴.

«Нас ніби гнав уперед вітер», – барвисто казав простий солдат із піхотинців, описуючи запал і самозабуття, з яким він і його товариші кидалися в атаку. «Запах пороху, гуркіт гармат, бій барабанів і звуки сурм, збуджують вас, розпалюють!». У цій битві дійсно кожен солдат бився так, ніби йшлося про його власну репутацію, і перемога в бою ставала його особистою справою.

Видно й справді порив і особливу відвагу в безстрашних унтер-офіцерів французької армії, для яких не існує перешкод, і вони разом зі своїми солдатами рвуться в найнебезпечніші й найризикованіші місця так, наче поспішають на свято. Саме в цьому, очевидно, полягає почасти перевага французької армії над арміями інших великих держав світу.

Війська імператора Франца-Йосифа відступили:

⁴ Стосовно генерала Форе звернімося до написаних про нього слів у гарній книжці полковника Едмона Фавра «Прусска армія та Кельнські маневри 1861 р.».

«Король запросив усіх нас на вечерю того ж дня в замок Бенрат, неподалік Дюссельдорфа... Перед тим як сідати за стіл, король узяв за руку генерала Форе і генерала Паумгартена: «Тепер, коли ви вже друзі, – мовив він їм з посмішкою, – сідайте тут поруч і балакайте». Відомо, що Форе виграв битву під Монтебелло, а Паумгартен був його противником. Вони могли, отже, спокійно пригадати всі подробиці того дня. З мирної посмішки австрійського генерала видно було, що часи злопам'ятства позаду, а щодо французького генерала, то ми всі знаємо, що йому не було на що ображатися. Така вона, війна, і такі вони, солдати. Ці два генерали, що так лагідно бесіднують цієї осені, можливо, битимуться наступного року, а потім знову вечерятимуть разом десь за два роки!

армія графа Вімпфена першою отримала наказ свого командувача починати відступ ще до того, як маршал Канробер розгорнув усі свої сили; а армія графа Шліка, незважаючи на стійкість графа Штадіона, якому дуже слабку підмогу надавали фельдмаршали-лейтенанти Клам-Галлас і Цобель, окрім дивізії принца Гессенського, змушена була залишити всі позиції, які були перетворені австрійцями в справжні фортеці.

Небо потемніло, і густі хмари раптом закривають обрій, шаленіє вітер, ламає і кидає в повітря гілки дерев; холодний дощ, що його нагонює ураган, або скоріше справжня злива заливає бійців, вже й так виснажених голодом і втомою, пориви вітру і вихри пилу засліплюють солдатів, змушених боротися ще й зі стихією. Австрійці, попри те, що їх тріпає буря, шикуються за командами своїх офіцерів, але близько п'ятої години оскаженіння спадає з обох боків під силою граду, блискавки, грому та через морок, що вкриває поле битви.

Протягом усього бою глава дому Габсбургів виявляє завидний спокій і холонокровність; взяття Кавріани застає його разом із графом Шліком і ад'ютантом князем Нассау на сусідній височині, Мадонна-делла-П'єве біля оточеної кипарисами церкви. Коли австрійський центр було пробито, а лівий фланг уже не мав жодної надії прорватися на позиції союзників, було вирішено відступити, і імператор у цей тяжкий момент змушений змиритися і з частиною свого штабу вирушає в бік Вольти, тоді як ерцгерцоги та великий наслідний герцог Тоскани відступають у Валеджо. У кількох місцях німецькі війська охоплює паніка, і для деяких полків відступ

перетворюється на повне втікання; марно офіцери, що билися, як леви, намагаються утримати військо; заклики, лайка, шабля – ніщо їх не зупиняє, страх надто нестямний, і ці солдати, які, проте, відважно билися, вважають за краще терпіти лайку та побої, ніж не бігти.

Імператор Австрії у величезному відчаї: після того як він тримався справжнім героєм, весь день стояв під кулями та ядрами, він не може стримати сліз перед цим розгромом; з болем у серці він мчить навіть перехопити втікачів і попеняти їм за боягузтво. Коли вибухи цього бурхливого збудження стихли, він мовчки дивиться на цей театр лиха, великі сльози котяться по його щоках, і лише на вмовляння ад'ютантів він погоджується залишити Вольту і прямувати на Валадзо.

У цілковитій розгубленості австрійські офіцери ідуть на смерть з відчаєм і люттю в душі і дорого продають своє життя; деякі самі накладають на себе руки від безнадії й гніву, не бажаючи пережити цю фатальну поразку, і більшість із них повертаються в свої полки вкриті кров'ю від власних ран і ран своїх противників. Віддамо їхній мужності шану, якої вони гідні.

Імператор Наполеон на протязі всього дня був там, де його присутність виявлялася необхідною: супроводжуваний маршалом Вайяном, начальником штабу армії, генералом Мартемпре, заступником начальника штабу, графом Роге, графом Монтебелло, генералом Флері, князем Москворіцьким⁵, полковниками Реєм, Робером,

⁵ Едгар Наполеон Анрі Ней (1812-1882), четвертий син маршала Мішеля Нея, якому Наполеон I у 1813 році дарував титул «князя Москворіцького» (prince de la Moskowa) на пам'ять про перемогу над російськими військами під Бородіно (прим. наук. ред.)

всім своїм військовим почтом і ескадроном ста гвардійців, він постійно керував битвою, прибуваючи на місце, де потрібно було долати найважчі перешкоди, не думаючи про небезпеку, що загрожувала йому кожної миті. На горі Феніле під його хірургом бароном Ларреєм було вбито коня, і поранено багатьох гвардійців ескорту. Він зупинився в Кавріані в тому ж будинку, де того ж дня зупинявся імператор Австрії, і звідти надіслав депешу імператриці, щоб сповістити її про свою перемогу.

Французька армія стала табором на позиціях, здобутих під час битви: гвардія розташувалася між Сольферіно і Кавріаною, два перші корпуси зайняли висоти поблизу Сольферіно, третій був у Ребекко, а четвертий у Вольті.

Гвідіццоло до десятої вечора залишається в руках австрійців, чий відступ на лівому фланзі прикриває фельдмаршал Вайгль, а правий фельдмаршал Бенедек, який утримує Поццоленго до пізньої ночі, прикриває відступ графів Штадіона і Клам-Галласа, де особливо відзначилися бригади Коллера і Гаала, а також полк Райшаха. Під командуванням принца Гессенського бригади Бранденштайна і Вуссіна рухалися на Вольту, звідки забезпечили перехід Мінчо для артилерії через Боргетто і Валеджо.

Австрійських солдатів, що відстали від своїх підрозділів, збирають і спрямовують на Валеджо. Шляхи забиті майном різних військових частин, понтонним приладдям, артилерійськими резервами, які тіснять одні одних, збивають з ніг одні одних, щоб якнайшвидше вийти на ущелину Валеджо. Обозне майно рятують швидким спорудженням перекидних мостів. Перші колони з легко поранених починали в той же час входити у Віллафранка,

за ними рухалися тяжче поранені, і протягом усієї ночі цей величезний потік не припинявся. Лікарі перев'язували рани, підкріпляли людей якоюсь їжею і відправляли залізничними вагонами на Верону, де виникло величезне стовпотворіння. Проте, хоча, відступаючи, армія підбрала усіх поранених, яких могла перевезти на своїх і реквізованих підводах, скільки таких нещасних залишилися покинутими на просяклій від їхньої крові землі!

Ближче до кінця дня, коли присмеркові тіні лягали на величезне поле бійні, не один французький офіцер чи солдат шукав там і тут товариша, співвітчизника, друга. Побачивши на землі знайомого військового він нахилився до нього, намагався оживити його, зупиняв кров чи обмотував хусткою розтрошену руку чи ногу, але напоїти нещасного бійця був не в змозі. Скільки нечутних сліз було пролито того скрушного вечора, коли всіляке фальшиве самолюбство, будь-які вияви поваги до чинів були відсутні на другий план! Під час битви похідні («летючі») лазарети були облаштовані на фермах, у будинках, церквах і сусідніх монастирях або ж просто неба в затінку кількох дерев: там робили потрібну перев'язку пораненим уранці офіцерам, потім унтер-офіцерам і солдатам. Всі французькі хірурги працювали самовіддано і невтомно, а деякі не давали собі й хвилини перепочинку понад добу. Двом із них, що працювали в польовому лазареті під керівництвом доктора Мері, головного лікаря гвардії, довелося ампутувати стільки кінцівок і зробити стільки перев'язок, що вони знепритомніли. В іншому лазареті їхній колега був настільки виснажений, що мусив, аби продовжувати працювати, попросити двох солдатів підтримувати його руки.

У битві чорний прапор, піднятий на якомусь високому місці, вказує зазвичай на розташування пункту для поранених чи похідних лазаретів полків, що ведуть бій, і за взаємною мовчазною згодою вогонь у цьому напрямку не ведуть. Тим не менше, інколи бомби залітають і сюди, вражаючи інтендантів і санітарів, фургони, навантажені хлібом, вином і м'ясом на бульйон для хворих. Поранені солдати, які ще в змозі йти, самі добираються до таких похідних лазаретів, а тих, хто йти не може, через кровотечу та втрату сил, переносять на ношах.

На такій широкій площі дуже горбистої місцевості, що простягнулася на понад двадцять кілометрів, та після потрясінь, викликаних такою гігантською битвою, солдати, офіцери й генерали можуть лише приблизно знати про результат усіх боїв, що ведуться, а під час самої битви їм дуже важко знати чи точно оцінювати те, що відбувається поряд із ними. В австрійській армії цей брак точних відомостей ускладнювався плутаниною або й відсутністю конкретних і точних загальних команд.

Висоти, що тягнуться від Кастільйоне до Вольти світяться тисячами вогнищ, розпалених з уламків австрійських візків і гілок дерев, збитих ядрами та грозою. Солдати сушать на цих вогнищах мокрий одяг і сплять на каменях чи просто на землі. Але здорові ще не відпочивають, адже потрібно знайти воду, щоб зварити юшку чи каву після проведеного без відпочинку й їжі дня.

Скільки гнітючих епізодів і виявів страшенної зневіри! У цілих батальйонів немає й крихти харчів, і скільки рот вийшли з бою, не маючи при собі нічого. Ніде немає води, і спрага така нестерпна, що офіцери й солдати

п'ють із брудних, замулених, наповнених закипілою кров'ю калюж.

Гусари, що поверталися на свій бівуак між десятою й одинадцятою вечора і змушені були, незважаючи на втому, ходити на далекі відстані по воду й хмиз, щоб можна було зварити каву, зустрічали на своєму шляху стільки вмираючих, які благали пити, що випорожнили майже всі свої баклаги, виконуючи цей милосердний обов'язок. Вони таки змогли зварити свою каву, але ледве вона була готова, як десь здала почулися постріли, пролунав сигнал тривоги, і гусари притьмом сідають на коней і мчать в напрямку стрілянини, не встигнувши випити каву, бо в колотнечі і казанки перекинулися, і кава розлилася. Проте вже невдовзі вони збагнули, що те, що здалося їм контрнаступом ворога, було лише пострілами французьких аванпостів, чії сторожові почали стріляти по своїх солдатах, які блукали в пошуках води та хмизу, а варто-ві прийняли їх за австрійців. Після цієї тривоги змучені вершники повернулися, зіскочили з коней і повалилися на землю, щоб поспати решту ночі, так нічого й не поївши. На зворотному шляху їм теж довелося зустріти багато поранених, які весь час просили пити. Поблизу їхнього бівуаку лежав тіролець і весь час благав їх, але їм нічим було йому допомогти, бо води не було ні краплі. На ранок його знайшли мертвим з піною на губах і повним ротом землі, обличчя його роздулося і було зелено-чорним. До ранку він мучився в страшних конвульсіях, а загнуті нігті його вп'ялися в руки.

У тиші ночі чути стогони, приглушені, сповнені тривоги муки зітхання і нелюдські крики про допомогу. Хто

зможе колись ще раз описати страждання тієї жахливої ночі!

Сонце 25-го числа освітило одне з найжахливіших видовищ, які можуть постати перед людською уявою. Поле битви скрізь вкрите трупами людей і коней; дороги, рови, яри, переліски, луки всіяні мертвими тілами, а підступи до Сольферіно буквально засипані ними. Поля побиті, пшениця й кукурудза полягли, городи розорені, подекуди стрічаються калюжі крові. Села збезлюдніли і несуть на собі сліди стрільби, ракет, бомб, гранат і снарядів. Стіни будинків посічені кулями й пробиті снарядами, що витворили великі проломи. На будинках повно дірок, тріщин, повалених стін. Їхні мешканці майже двадцять годин ховалися в льохах без світла й харчів, і тепер починають вибиратися з них, а їхній спантелений вигляд свідчить про пережиті ними довгі години страху. Поблизу Сольферіно і, головно, на кладовищі містечка земля всипана рушницями, сумками, ладівницями, казанками, ківерами, шоломами, кашкетами, шапками, поясами, всіма можливими предметами амуніції й навіть клаптями форми в крові, а також і уламками зброї.

Нещасні поранені, яких збирають усю ніч, бліді, знекровлені, розбиті. Одні і, надто, страшенно покалічені, дивляться одуріло і вочевидь не розуміють, що їм кажуть, але ця видима прибитість не позбавляє їх страждань. Інші поводяться стривожено, нервово і конвульсивно тремтять. У деяких відкриті рани, і в них уже почалося запалення. Такі поранені божеволіють від болю, просять, щоб їх добили, скрючуються з перекошеним обличчям у останніх приступах агонії.

В іншому місці лежать нещасні, яких не лише кинуло на землю кулею чи уламком снаряда, а їхні руки чи ноги були ще й розтриті колесами гармат, що прокотилися по них. Циліндричні кулі трощать і розривають кістки, і рана, якої вони завдають, завжди дуже тяжка. Уламки снарядів, конічні кулі теж завдають надзвичайно болючих поранень, а внутрішні ушкодження часто просто жахливі. Різноманітні уламки, частки кісток, клапті форми, шматки амуніції та взуття, земля, грудки свинцю ускладнюють і часто подразнюють рани й посилюють тривожний стан пораненого.

Ідучи цим величезним театром минулої битви, людина на кожному кроці бачить серед неймовірного безладдя вирази невимовного відчаю і страшних нещасть.

Деякі полки поскидали ранці, і їхній вміст зник для багатьох батальйонів, бо ломбардські селяни та алжирські стрільці забирали все, що потрапляло їм на очі: так стрільці гвардії поскидали свої ранці поблизу Кастільйоне, щоб було легше штурмувати Сольферіно, ідучи на допомогу дивізії Форє. Після бою, що точився до ночі, вони заночували поблизу Кавріани, а зранку наступного дня побігли по свої ранці, але ті вже були порожні. Вночі з них було вибрано все. Жахлива втрата для цих нещасних військових, бо білизна й форма їхня забруднена або ж зношена і порвана. А ще, на додаток до їхніх речей, у них позабирали, можливо, їхні скромні заощадження, які складали все їхнє маленьке багатство, пропали, крім того і дорогі їм предмети, що нагадували їм про сім'ю та батьківщину, чи були дані їм матерями, сестрами, нареченими.

У багатьох місцях мертвих оббирають мародери, не гребуючи навіть іще живими нещасними пораненими. Ломбардські селяни полюють головно за взуттям, яке вони грубо зривають з роздутих ніг трупів. До цих плачевних сцен додаються драматичні сцени й пафосні епізоди. Ось старий генерал Ле Бретон блукає в пошуках свого зятя, генерала Дуе, пораненого. Сам батько залишив свою дочку, дружину генерала Дуе за кілька льє звідси, серед загального шарварку і в стані тривожного неспокою. Ось тіло підполковника Нешеза, який, побачивши, що його командир, полковник Вобер де Жанліс, впав з коня і тяжко поранений, кинувся вперед, узявши командування на себе, але був вражений кулею в серце. Неподалік лежить сам полковник Жанліс, якого колючить гарячка, і йому надають першу допомогу. Тут також і молодший лейтенант Сельв де Сарран з кінної артилерії, що місяць тому закінчив військове училище Сен-Сір, а зараз йому готуються ампутувати правую руку. Ось бідолашний головний сержант стрільців Венсенна з обома простріленими кулями ногами, якого я бачитиму пізніше у шпиталі Брешиї, потім у вагоні потягу, яким їхатиму з Мілана в Турин. Сержант цей помре від своїх поранень після Мон-Сені. Лейтенанта Гізеля, яро якого думали вже, що він загинув, підбрали на місці, де він упав з прапором і лежав там, непритомний. Зовсім поруч і ніби серед навалу австрійських уланів і піхотинців, тюркосів і зуавів у своїй елегантній східній формі лежить труп мусульманського офіцера, лейтенанта алжирських стрільців Ларбі бен Лахдара, смагляве й почорніле обличчя якого лежить на прострілених грудях іллірійського капітана в

білосніжному плащі. З цих куп пошматованих людських тіл парує кров. Героїчний полковник Мальвіль, поранений близько Каза-Нова, навіки стулив очі. Неподалік ховають майора Понжибо, що помер уночі. Знаходять тіло молодого графа Сен-Паера, який ледве тиждень як був призначений командиром батальйону. Тут же відважний молодший лейтенант Фурньє⁶ зі стрільців гвардії, тяжко поранений напередодні, закінчує у двадцять років свій шлях військового: вступивши в армію волонтером у десять років, ставши капралом у одинадцять, молодшим лейтенантом у шістнадцять, він пройшов уже дві кампанії в Африці і в Кримській війні, де був поранений при облозі Севастополя. Також у Сольферіно згас один зі славних родів Першої Французької імперії в особі підполковника Жюно, герцога Абрантеса, начальника штабу колишнього військового коменданта Константинополя мужнього генерала де Файї.

Нестача води стає дедалі більш відчутною, рови пересохли, солдати п'ють здебільшого якусь солончакову рідину, щоб утамувати спрагу. Майже в усіх місцях, де знаходять джерело, озброєні вартові охороняють їх для поранених і хворих. Поблизу Кавріани з тухлого болота п'ють воду майже двоє днів двадцять тисяч коней артилерії та кавалерії. Коні поранені чи ті, що втратили своїх

⁶ Молодший лейтенант Жан-Франсуа Фурньє народився в Метці 6 лютого 1839 р., записався в Іноземний легіон 4 червня 1849 р. і відбув з ним у Алжир. Отримав звання капрала 6 квітня 1850 р., звання сержанта 1 квітня 1851 р., каптенармуса 11 липня 1852 р., головного сержанта у 1854 р. Він брав участь у Кримській кампанії у 1855-1856 рр. у званні старшини, а 20 листопада 1855 р. був переведений молодшим лейтенантом у 42-й лінійний батальйон, з якого в цьому званні перейшов 13 жовтня 1856 р. у 2-й полк стрільців імператорської гвардії. Смертельно поранений 24 червня 1859 р., він помер наступного дня.

вершників і блукали всю ніч, плетуться до їхніх товаришів, ніби просячи в них допомоги, і їх там пристрілюють. Один із благородних скакунів, у прекрасній зброї, заскочив здаватися у французький підрозділ. Чохол, закріплений на його сідлі, виявився цілим, а в ньому знайшли листи й речі, з яких стало зрозуміло, що кінь мав належати відважному князю Ізенбургу. Почали шукати серед мертвих, і знайшли пораненого австрійського князя, ще непритомного через втрату крові. Але допомога, швидко надана йому французькими хірургами, дасть йому змогу пізніше повернутися до своєї сім'ї, де вже кілька тижнів по ньому справляли жалобу, не отримуючи від нього звісток і вирішивши, що він загинув.

Серед мертвих, у деяких солдатів обличчя спокійне: це ті, що були вбиті раптово, на місці; але багато інших спотворені муками агонії, з задубілими кінцівками, тілом, укритим блідими плямами, руками, що вчепилися в землю, з неймовірно вираженими очима, наїжаченими вусами, страшним конвульсивним оскалом стиснутих зубів.

Три дні й три ночі ховали трупи, що лежали на полі бою⁷. Але на такій великій площі, багато людей, що лежали в ровах, у ярах, у борознах, закриті кущами чи зборками місцевості, були виявлені вже пізніше. І від них, і від убитих коней йшов сморідний дух.

У французькій армії для впізнавання і поховання загиблих від кожної роти виділяли певну кількість

⁷ У наступні три тижні після 24 червня 1859 р. тут знаходили загиблих солдат обох армій. Дехто казав, що 25-го були підібрані всі поранені, але це не відповідає дійсності.

солдатів. Зазвичай однополчани знають своїх товаришів по зброї. Вони знімають з форми загиблого його особистий номер, а потім, залучаючи до цієї тяжкої праці ломбардських селян, яким за це платили, хоронять труп у його формі в братській могилі. На жаль, у тому поспіху, з яким виконувалася ця робота, та через недбалість і несумлінність деякого з селян, можна вважати, що разом із загиблими було поховано й чимало живих. Нагороди, гроші, годинник, листи та папери, знайдені на офіцерах, пізніше надсилаються їхнім рідним; проте з такою масою поховань не завжди можливо старанно виконувати це завдання.

Чийсь син, кумир своїх батьків, якого багато років виховувала й доглядала ніжна мати, лякаючись найменшого його нездужання; блискучий офіцер, обожнюваний своїми рідними, який залишив удома дружину й дітей; молодий солдат, який, щоб узяти участь у кампанії, покинув наречену і, майже завжди, матір, сестер, старого батька, тепер лежить у багні, в пилюці, залитий кров'ю; його мужнє й красиве обличчя неможливо впізнати, бо не пощадили його шабля чи картеч: він страждає і вмирає; а його тіло, за яким колись так доглядали, почорніле, роздуते, спотворене, буде в такому вигляді кинуте в ледве вириту яму, засипану потім кількома лопатами вапна й землі, і пернаті хижаки не пощадять його ноги чи руки, що стирчатимуть із розмоклої землі і схилу, що став йому могилою. Пізніше люди прийдуть, принесуть землі, можливо, поставлять дерев'яного хреста в місці, де він покоїться, і то буде все!

Щодо трупів австрійців, що тисячами розкидані на

пагорбах, схилах, на вершинах узвиш, розсіяні серед лісних масивів і гаїв або на полях і на рівнині Медоле, в їхніх розідраних полотняних куртках, сірих шинелях, заляпаних гряззю, чи в білих плащах, залитих кров'ю, то на них роїлися мухи, хижі птахи кружляли над їхніми по-зеленілими тілами в надії поживитися ними. Їх сотнями скидають у великі братські могили.

Скільки молодих угорців, богемців чи румунів, узятих у військо кілька тижнів тому, кидалися на землю від втоми й голоду, вийшовши з-під вогню, і вже не піднімалися, або тих, хто ослаблений втратою крові, хоча й через легке поранення, жалюгідно загинули через виснаження й голод!

Серед захоплених у полон австрійців деякі пройняті страхом, бо їм зважили були за потрібне розповідати про французів, надто про зуавів, як про безпощадних демонів. Доходило до того, що деякі з них, дійшовши до Брешії і до її обсаджених деревами вулиць, серйозно питали, чи не на цих деревах їх вішатимуть. Окремі з них, отримавши безкорисливу допомогу від французьких солдатів, у своєму засліпленні й невігластві, віддячували їм у геть безглуздий спосіб: вранці в суботу побачивши австрійця, що лежить на землі в жалюгідному стані, французький піхотинець зі співчуття до того підійшов до нього з повною баклагою води, щоб дати тому пити. Не вірячи в такий вияв доброти, австрієць схопив рушницю, що лежала поруч із ним, і з усієї сили, що в ньому ще залишалася, б'є прикладом добродійного піхотинця по нозі й п'ятці. Гвардійський гренадер хоче підібрати іншого геть покаліченого австрійського солдата, але той тримав біля себе

зарядженого пістолета, схопив його і вистрілив упритул у французького солдата, котрий хотів йому допомогти⁸.

«Не дивуйтеся бездушшю й неотесаності деяких з наших вояків, – казав мені полонений австрійський офіцер, – бо в нас повно дикунів з найвіддаленіших провінцій імперії, одне слово, справжніх варварів у нашій армії».

Французькі солдати теж були не від того, щоб познуватися з деяких полонених, яких вони приймали за хорватів, з люттю кажучи, що ці «облиплі штани», як вони їх називали, завжди добивали поранених. Однак то були угорці у формі, схожій на хорватську, але геть не такі люті. Пояснивши різницю між ними французьким солдатам, мені вдалося досить швидко визволити з їхніх рук тих угорців, що вже тремтіли від страху. Слід сказати, що французи, за рідкими винятками, ставляться до полонених доброзичливо. Так, наприклад, австрійським офіцерам залишали їхню шаблю чи шпагу з люб'язності, виявленої армійськими командирами, харчуються вони так, як французькі офіцери, поранених лікують ті ж лікарі, що й французів, а одному австрійцю дозволили навіть поїхати розшукати свої речі. Багато хто з французьких солдатів по-братському діляться своїм харчем з полоненими, що помирають з голоду; інші на своїх плечах несуть поранених з ворожої армії до лазаретів, а там за ними доглядають з великою відданістю і глибоким співчуттям.

⁸ При Мариньяно на сардинського чатового, що стояв на аванпосту, захопився загін австрійських солдатів, і вони викололи йому очі, щоб навчити його, сказали вони йому, краще чатувати наступного разу. Один берсальєр відстав від своєї роки і був захоплений жменькою австрійців, які відрубали йому пальці й відпустили, сказавши йому італійською: «Іди отримай свою пенсію!» – Сподіваємось, що ці факти, які справді мали місце, були майже єдиними подібного роду скоєними під час Італійської війни.

Французькі офіцери самі піклуються про австрійських солдатів, один із них перев'язує своєю хусткою розбиту голову тірольця, в якого вона була обмотана розірваною й закривавленою ганчіркою.

Наводячи безліч окремих дій і вчинків, які підкреслюють велику славу французької армії та героїзм її офіцерів і солдатів, потрібно згадати також і про гуманне поводження простого вояка⁹, про його добре і співчутливе ставлення до переможеного чи взятого в полон ворога, і ці якості вочевидь мають не меншу цінність, ніж безстрашність і відвага. Доконаним фактом є те, що по-справжньому гідні поваги військові ввічливі й шанобливі, як усі дійсно висококультурні люди; а французький

9 Французькі солдати виявляли величезну повагу до всього, що становило власність місцевих мешканців, і можна скласти дуже високу думку про їхню дисциплінованість, порядність, стриманість і про їхню гідну поведінку протягом усієї Італійської війни.

Відозви, з якими виступали, наприклад, маршал Реньйо де Сен-Жан д'Анжелі або генерал Трошю, гідні згадки в цьому відношенні і можуть вважатися справжніми підтвердженнями слави тих, хто звертався з ними до своїх солдатів.

«... У кампанії, що розпочинається, – каже генерал Трошю в своїй відозві 4 травня 1859 р., складеній в Алессандрії і прочитаній всім ротам його дивізії, вишикуваним у парадних лаштунках, – ми з відвагою зустрінемо найтяжчі випробування, які вже почалися для нас; ми будемо дисципліновані і діятимемо за нашими уставами, виконання яких я вимагатиму непохитно, а в день битви ми не потерпимо, щоб хоробрі були хоробрішими за нас. Ми не забуватимемо, що ці мешканці наші союзники: ми поважатимемо їхні звичаї, їхнє майно і їх самих. Ми воюватимемо по-людськи, як культурна армія. Так усі наші зусилля будуть гідні поваги, Бог благословятиме їх, а я, ваш командир, вважатиму найкращим званням своєї кар'єри звання командира другої дивізії».

18 травня 1859 р., у Маренго, маршал Реньйо де Сен-Жан д'Анжелі звернувся до імператорської гвардії: «Солдати гвардії, ви покажете армії приклад безстрашності перед загрозами, приклад порядку й дисципліни в переходах, приклад спокійної та стриманої поведінки в краї, де доведеться діяти. Пам'ятайте про ваші сім'ї надихатиме вас на доброзичливе ставлення до місцевих жителів, на поважання їхньої власності, і, будьте певні, що на вас чекає перемога...».

офіцер зазвичай поводить не тільки люб'язно, а й як лицар і милосердна людина; він постійно заслуговував на похвальбу, яку висловлював генерал фон Зальм, узятий у полон французами в битві при Неєрвіндені, відчувши на собі надзвичайно люб'язне ставлення з боку маршала Люксембурга. Він казав зокрема шевальє Розелю: «Яка велика ваша нація! Ви б'єтеся, як леви, і ви ставитеся до ваших ворогів, діставши над ними перемогу, так, ніби вони найліпші ваші друзі».

Інтендантська служба продовжує підбирати поранених, і, перев'язаних чи ні, їх мулами з ношами чи спеціальними сидіннями везуть до польових лазаретів, а звідти їх переправляють до сіл чи містечок, найближчих до місця, де їх було поранено чи підібрано. У цих містечках церкви, монастирі, громадські місця, двори, вулиці, алеї – все перетворюється в тимчасові лазарети. У Карпене-дело, Кастель-Гоффредо, Медоле, Гвідіццоло, Вольті й у всіх навколишніх містечках зібрана значна кількість поранених, але більша частина направляється в Кастільйоне, куди найлегше поранені дістаються пішки.

Ось довга валка інтендантських повозок, а на них солдати, унтер-офіцери і навіть офіцери всіх звань і чинів, кавалеристи, піхотинці, артилеристи, всі закривавлені, виснажені, у подраній формі, запилені. Потім труськом ідуть мули, і за кожним їхнім кроком чути відчайдушні крики нещасних поранених, яких вони везуть на собі. В одного розтросчена нога і майже відірвана від тіла, тож за кожним вибоєм на дорозі страждання його посилюються; у іншого розбита рука, і своєю другою рукою він підтримує і оберігає поранену; в одного капрала ліва рука

пробита жердиною ракети Конгріва, він сам витягнув її, а після цього користується нею, як ціпком, щоб дійти ось так до Кастільйоне; багато поранених помирають у дорозі, їхні трупи складають на узбіччі, щоб потім їх забрали й поховали.

З Кастільйоне поранені мали переводитися в шпиталі Брешиї, Кремони, Бергамо й Мілана, щоб отримати там потрібне лікування або перенести необхідну ампутацію кінцівок. Але австрійці на своєму проході силою вилучили в населення майже всі підводи, а транспортних засобів французької армії дуже мало в порівнянні з величезною масою поранених. Тож їм доводиться чекати два чи три дні в польових лазаретах, поки їх зможуть перевезти в Кастільйоне, де переповнення ними стає невимовним¹⁰.

Це містечко повністю перетворюється для французів і австрійців у великий імпровізований госпіталь; ще з п'ятниці тут був розгорнутий польовий лазарет головного командування, були вивантажені ящики з корпією, а також приладдя й медикаменти. Жителі віддавали все, що могли: ковдри, білизну, сінники й матраци. Шпиталь Кастільйоне, церква, монастир і казарма Сан-Луїджі, церква капуцинів, казарма жандармерії, а також церкви Маджоре, Сан-Джузеппе, Санта-Розалія заповнені пораненими, які тісняться тут і лежать просто на соломі.

¹⁰ Кастільйоне-делле-Стів'єре, розташоване за шість льє на південний захід від Брешиї, налічує п'ять тисяч триста мешканців. Саме перед Кастільйоне 5 серпня 1796 р. генерал Бонапарт на чолі Італійської армії за два дні після взяття цього міста здобув важливу перемогу над австрійським фельдмаршалом Вурмсером. Також неподалік звідси, на К'єзе, 19 квітня 1706 р. герцог Вандомський виграв битву при Кальчинато у маршала Ревентлова, що командував імператорськими військами за відсутності принца Євгенія.

Соломою вкривають вулиці, двори, площі, де похапки ставлять дощані навіси, натягують полотно, щоб якимось захистити поранених від сонця, а вони продовжують прибувати з усіх напрямків. Не лишаються незайнятими й самі приватні будинки; офіцерів і солдатів там приймають найзаможніші господарі і поспішають полегшити їхні страждання чим тільки можуть; деякі з таких мешканців заклопотано і злякано бігають вулицями в пошуках лікаря для своїх постояльців; інші засмучено ходять містом і настійливо просять, щоб від них забрали трупи, бо самі вони не знають як із цим упоратись. У Кастільйоне були перевезені генерали Ладміро, Дьє і Оже, полковники Брутта, Бренкур та інші старші офіцери. Вони потрапили до рук відомого доктора Бертерана, який іще з ранку п'ятниці ампутує поранених у Сан-Луїджі. Двоє інших старших хірургів, доктори Лере і Аспель, двоє італійських лікарів і полкові лікарі Ріолаччі та Лобштейн ставили шини і робили перев'язки протягом двох днів, і продовжують свою тяжку працю навіть і вночі. Генерал артилерії Оже, перевезений спочатку в Каза-Моріно, де знаходився польовий лазарет головної квартири корпусу маршала Мак-Магона, в якому він служив, потім був переправлений у Кастільйоне. У цього відважного офіцера було розтрошене ліве плече шестидюймовим ядром, яке цілу добу не могли видалити з м'язів плечової пахви.

Генерал помер 29-го внаслідок операції на руці для видалення ядра та гангрени, що утворилася в рані.

Протягом усієї суботи кількість колон поранених стає такою значною, що місцева влада, мешканці і загін військових, залишений у Кастільйоне, абсолютно

неспроможні впоратися з таким обсягом лиха. І тоді починаються такі ж тяжкі сцени, як і напередодні, хоча і дещо іншого роду; води й харчів вистачає, однак поранені вмирають від голоду і спраги; вистачає також і корпії, бракує рук, щоб перев'язувати рани; більшість лікарів армії змушені були виїхати до Кавріани, не вистачає санітарів і взагалі потрібних рук у цей такий критичний момент. Потрібно, отже, якось організувати волонтерську допомогу, але це зробити дуже важко в такому безладі, який ускладнюється ще й свого роду панікою, яка охоплює мешканців Кастільйоне і призводить до катастрофічного загострення плутанини та до погіршення, через збуджені нею емоції, злигоднього стану поранених.

Цю паніку спричинила насправді дуже незначна обставина. У міру того як усі війська французької армії давали собі раду, зайнявши необхідні позиції, після битви почали формувати колони полонених, яких спрямовували на Брешію через Кастільйоне і Монтек'яро. Один із таких загонів полонених під охороною гусарів наближався в пообідній час, рухаючись від Кавріани в напрямку Кастільйоне, де, коли його здалеку помітили, він був безглуздо прийнятий за австрійську армію, що поверталася великою масою. Незважаючи на абсурдність і неймовірність цієї звістки, розношуваної селянами, допоміжними візниками майна армії та дрібними похідними торговцями, що звичайно йдуть за військом під час кампанії, мешканці міста повірили цим сміхотворним чуткам, побачивши, як серед них мечуться з дрожем від страху ці люди. І одразу хати зачиняються, мешканці барикадуються в своїх оселях, спляють триколірні прапори,

вивішені з вікон, ховаються в льохах і на горищах. Одні біжать у поле з жінками й дітьми, забираючи з собою все, що є в них найціннішого; інші, налякані трішки менше, залишаються вдома, але беруть до себе поранених австрійців, що першими потрапляють їм на очі або лежать десь на площі, і доглядають їх, несподівано, з усією можливою послужливістю. На вулицях і на дорогах загромождених підводами з пораненими, яких везуть до Брешії, та валками з провізією для армії, що тягнуться з цього міста, вози котяться на великій швидкості, коні скачуть куди хто серед криків страху й злості, навантажені речами причепи перевертаються, вантажі хліба падають у рови обіч великого шляху. На додаток, допоміжні візники, дедалі більше потерпаючи від страху, розпрягають коней і стрімголов мчать на дорогу до Монтеґ'яро та Брешії, поширюючи навколо себе жах, спричиняючи неймовірні бійки, збиваючи підводи з харчами й хлібом, які влада Брешії постійно відряджає в табір союзницької армії. Все, що трапляється цим панікерам на шляху, біжить за ними, включно із пораненими, бо вони, не слухаючись умовлянь, зривають з себе пов'язки і, хитаючись, виходять з церков, бредуть вулицями, не знаючи, скільки вони зможуть пройти.

25-го, 26-го, 27-го... – скільки страждань і предсмертних мук! Спекса і пил, нестача води погіршують стан поранених, біль від ран стає ще гострішим; сморідні випари псують повітря, незважаючи на гідні доброго слова зусилля інтендантства, щоб підтримувати в належному стані приміщення, перетворені в лазарети, а недостатня кількість помічників, санітарів і прибиральників

страшенно дається взнаки, адже спрямовані на Кастільйоне колони продовжують вивантажувати тут мало не що чверть години нові групи поранених. Попри неймовірні зусилля головного хірурга та двох чи трьох осіб, які організують регулярні перевезення до Брешії на підводах з волами; попри стихійний порив мешканців Брешії, які на власних екіпажах приїздять забрати звідси поранених і перевозять назад офіцерів, вивозять поранених з Кастільйоне набагато менше, ніж їх прибуває, а отже тіснява лише збільшується.

На підлозі шпиталів чи церков Кастільйоне лежать покотом військові всіх націй – французи й араби, німці та слов'яни. Вкладені тимчасово в каплицях, вони не мають сил поворушитися, не можуть зручніше вместилися в тісному просторі, відведеному кожному з них. Лайка, прокляття, крики, які не можна передати жодними висловами, лунають під склепіннями святилищ. «О! Добрий чоловіче, як мені боляче! – казали мені деякі з цих нещасних, – нас покинули, залишили нас жалюгідно вмирати, а ми ж бо добре воювали!» Попри всі витрачені ними сили, попри ночі, проведені без сну, вони не в змозі хоч якось відпочити. У своєму відчаї вони благають лікаря допомогти або ж здригаються в конвульсіях, які завершуються правцем і смертю. Деякі солдати, думаючи, що від холодної води, яку ллють на їхні вже гнійні рани, в них розводиться черва, відмовляються, через це безглузде побоювання, змочувати пов'язки. Інші, яким пощастило бути перев'язаними в польовому лазареті, лежить без перев'язки в Кастільйоне, і ці бинти, пов'язані надто туго, щоб не розмотатися на тряскій дорозі, ставали

для них справжньою тортурою. З обличчям чорним від мух, що летять на рани, солдати у відчаї водять очима в усі боки, але ніхто на їхні німі запитання не відповідає. Шинель, сорочка, шматки плоті й кров утворили на них якусь жахливу й неймовірну суміш, де аж кишить черва. Багато хто тремтить від думки, що буде з'їдений цією червою. Їм здається, що черв'яки лізуть з їхнього тіла, що їх заносять рої мух, якими заповнене все повітря навколо. Ось лежить солдат з повністю знівеченим обличчям, з розтрощеної і розірваної щелепи вивалюється язик. Він смикається і хоче встати. Я змочую свіжою водою його сухі губи і затверділого язика, змочую жмут корпії у відрі, яке несуть за мною, і вичавляю воду з цієї губки в безформний отвір, що був його ротом. Ось ще один нещасний, в якого частина обличчя була відрубана шаблею: ніс, губи, підборіддя відділені від решти обличчя. Не в змозі говорити і напівсліпий, він робить знаки рукою, і цими жалісними жестами та гортанними звуками він привертає увагу до себе. Я даю йому пити і змочую закритавлене обличчя краплями чистої води. Третій, з широко розтягим черепом, помирає, і мізки його розтікаються по підлозі церкви, а його товариші по зброї відштовхують його ногами, бо він загороджує прохід. Я оберігаю його в ці останні секунди життя і накриваю хусткою його нещасну голову, яку він іще слабко повертає.

Хоча кожний будинок став лазаретом і в кожній сім'ї вистачає роботи для догляду за офіцерами, яких вони прийняли, мені, тим не менше, пощастило вже з ранку в неділю зібрати певну кількість простих жінок, які найкраще допомагають у зусиллях, спрямованих на

Кастійльоне делле Стівієре (К'єза Маджоре)

«...я намагаюся організувати, наскільки можливо, допомогу... і зупиняю свою увагу на одній з церков Кастильйоне, розташовану на висоті ліворуч від дороги з Бреції, яка зветься, якщо не помиляюсь, К'єза Маджоре. Близько 500 солдатів тісняться в ній, і ще сотня лежить на соломі перед церквою...»

надання допомоги пораненим. Йдеться насправді не про ампутації чи про якісь інші операції, а про те, щоб годувати і, насамперед, поїти людей, які вмирають від голоду й спраги. А ще треба перев'язувати їхні рани, мити їхні закривавлені тіла, вкриті багном і червою, і робити все це в гидкому смороді, слухаючи стогін і крики болю, в спекотній і зараженій атмосфері. Невдовзі сформувалося ядро волонтерок, і ломбардські жінки біжать до тих, хто кричить найголосніше, хоча не завжди таким потрібна термінова допомога. Я намагаюся організувати, наскільки можливо, допомогу в кварталі, де її найбільше не вистачає, і зупиняю свою увагу на одній з церков Кастільйоне, розташовану на висоті ліворуч від дороги з Брешії, яка зветься, якщо не помиляюсь, К'еза Маджоре [«Велика Церква»]. Близько 500 солдатів тісняться в ній, і ще сотня лежить на соломі перед церквою та під навісами, влаштованими, щоб прикрити їх від сонця. В середині церкви жінки ходять від одного пораненого до іншого з глечиками чистої води, втамовуючи спрагу солдатів та змочуючи їм рани. Деякі з цих імпровізованих санітарок гарні й граціозні молоді дівчата. Їхня лагідність, доброта, їхні повні сліз і співчуття очі трішки підбадьорюють поранених. Місцеві хлопчики бігають від церкви до найближчих джерел з відрами, глечиками й лійками. Після води дають бульйон і суп, які інтендантство змушене готувати в надзвичайних обсягах. Величезні паки корпії складені тут і там. Кожен може вільно користуватися нею, але пов'язок, білизни, сорочок не вистачає; можливості цього містечка, де пройшла австрійська армія, такі

мізерні, що не можна дістати навіть і предметів першої необхідності. Я, однак, купив кілька нових сорочок за допомогою тутешніх славних жінок, які вже принесли й віддали всю свою стару білизну, а в понеділок зранку я відрядив свого кучера у Брешію по провізію та інші речі. За кілька годин він повернувся звідти з вантажем ромашки, мальви, бузини, апельсинів, лимонів, цукру, сорочок, губок, полотняних стрічок, булавок, сигар і тютюну, і це дає змогу поїти поранених освіжаючим лимонадом, промивати рани мальвовою водою, накладати вологі компреси та міняти пов'язки. Тим часом ми здобули нових помічників, що приєдналися до нас: це старий морський офіцер, потім двоє англійських туристів, які хотіли все бачити і зайшли в церкву, де ми затримали їх майже силоміць. Двоє інших англійців, навпаки, одразу виявили бажання допомагати нам і роздають сигари австрійцям. Італійський абат, троє чи четверо подорожніх і просто цікавих, паризький журналіст, який потім узявся скеровувати помічників до сусідньої церкви, і кілька офіцерів, чий загін дістав наказ залишатися в Кастільйоне, надають нам допомогу. Але невдовзі один із цих військових занедужав від пережитих емоцій, і наші інші добровільні санітари теж пішли від нас по одному, не в змозі більше бачити страждання, які вони можуть полегшити такою мізерною мірою. Абат пішов слідом за ними, але він час від часу приходить і підносить нам до носа, з делікатного співчуття, флакончик із солями чи ароматичні трави. Молодий французький турист, пригнічений виглядом цих живих уламків, раптом розридався; негоціант з

Невшателя протягом двох днів перев'язує рани і пише за вмираючих прощальні листи їхнім рідним; з поваги до нього ми змушені трішки притишити його запал, так само, як і заспокоїти співчутливу екзальтацію одного бельгійця, бо вона в нього піднялася так високо, що ми боялися, аби його не вхопила гарячка, подібна до тієї, яка вразила поблизу молодшого лейтенанта, що прибув з Мілана до своєї частини. Декілька солдатів, залишені гарнізоном у містечку, намагаються допомагати своїм товаришам, але теж не можуть спокійно дивитись на ці муки, які гнітять їх, надто сильно вражаючи їхню уяву. Поранений у Мадженті саперний капрал, уже майже одужалий, повертається в свій батальйон, маючи на це кілька днів, і залишається з нами, мужньо допомагає нам, хоча двічі поспіль знепритомнів. Французький інтендант, що розташувався в Кастільйоне, дає нарешті дозвіл використовувати для роботи в шпиталях здорових полонених, і троє австрійських лікарів приходять допомагати молодому корсиканському полковому лікареві, який постійно набридає мені проханням виписати йому свідоцтво про те, як сумлінно він працював біля мене. Німецький хірург, якого спеціально залишили на полі битви перев'язувати поранених його країни, доглядає за бійцями обох армій; у вдячність за його допомогу інтендантство за три дні дає йому дозвіл виїхати в Мантую, де перебувають його співвітчизники.

«Не дайте мені померти!» – благали деякі з цих нещасних, хапали мене за руку з надзвичайною силою і помирали, коли їх покидала ця несправжня сила. Молодий капрал років двадцяти, на ім'я Клодьюс Мазює, з

лагідним і експресивним обличчям, дістав кулю в лівий бік, стан його безнадійний, і він сам це розуміє. Тож, коли я допоміг йому напитися, він дякує мені, додаючи зі сльозами на очах: «Чи не могли б ви написати моєму батькові, щоб він якось утішив мати!». Я записав адресу його батьків, а за кілька хвилин, його не стало¹¹. Старий сержант з багатьма нагородами, казав мені з глибоким смутком, цілком упевнено і з холодною гіркотою: «Якби мене полікували раніше, я міг би жити, а тепер сьогодні ввечері я помру». Увечері він помер. «Я не хочу вмирати! Не хочу вмирати!» – з шаленою люттю в голосі волав гренадер гвардії, ще три дні тому повний сил і енергії, але, діставши смертельне поранення, і добре розуміючи, що життя його кінчається, він пручався і відбивався від цієї похмурої думки. Я заговорив до нього, він слухає мене, і цей чоловік, пом'якшавши, притихнувши, заспокоївшись, змирився і помер просто і наївно, як дитина.

В глибині церкви, в ніші вівтаря ліворуч лежить африканський піхотинець. Він не стогне і майже не ворухиться; його вразили три кулі – одна в правий бік, друга в ліве плече, а третя залишилася в правій нозі. Зараз вечір неділі, і він каже, що нічого не їв з ранку п'ятниці. Він весь вкритий грудками висохлої грязі та крові, форма його порвана, сорочка пошматована. Я промив його рани, дав йому трішки бульйону, а потім обгорнув його ковдрою, а він підніс мою руку до своїх губ з виразом надзвичайної вдячності. На вході в церкву без упину й спочину волає

¹¹ Батьки його, що жили в Ліоні, на вулиці Алжира, 3, не отримали від їхнього єдиного сина жодних звісток, крім тієї, що надіслав їм я. Як і багато інших він вважався таким, що «зник без вісті».

угорець, вимагаючи лікаря італійською голосом, що крає душу. Його спина посічена шрапнеллю, і по ній наче проїхали залізними зубами. Під цими борознами видно червону тремтячу плоть. Решта його тіла роздулася, почорніла й позеленіла. Він не може ні лягти, ні сісти, і я вмочую пуки корпії в свіжій воді, намагаючись прилаштувати йому якусь підстілку, але гангрена не забариться і забере його з цього світу. Трішки далі гіркими сльозами плаче зуав, і його треба втішити, як маленького хлопчика. Перенесена втома, нестача їжі й відпочинку, зловісне збудження і страх померти, бо немає допомоги, розвивали в цей час навіть у відважних солдатів нервову чутливість, що виливалася у стогін і ридання. Коли біль їхній не надто нестерпний вони найперше згадують матір і думають, як тяжко їй буде дізнатися про їхню долю. На тілі одного молодого чоловіка знайшли портрет літньої жінки, вочевидь його матері. Лівою рукою він наче все ще притискав цей медальйон до серця.

Під стінкою сотня французьких солдатів і унтер-офіцерів лежать, загорнувшись у ковдри, двома паралельними рядами так, що між ними можна проходити. Всі вони були перев'язані, всіх погодували супом. Вони тихі й спокійні, стежать очима за мною, і всі їхні голови повертаються праворуч, якщо я йду направо, або ліворуч, коли я йду наліво. «Видно, що він з Парижа¹², – кажуть одні. – Ні, – відгукуються інші, він наче з Півдня.

¹² Наступного року в Парижі, зокрема на вулиці Ріволі, я мав задоволення зустріти військових, скалічених, без кінцівок, які впізнали мене і зупинили, щоб подякувати за те, що я допомагав їм у Кастільйоне. «Ми звали вас білий добродій, – сказав мені один із них, – тому що ви були весь у білому. Так, мабуть, і спека менше дошкуляла!».

А правда, що ви з Бордо?», – питає мене третій, і кожен хоче, щоб я був з його краю чи міста. Покірність долі, яку зазвичай виявляли ці прости солдати, гідна відзнаки та інтересу. Якщо взяти кожного з них окремо, то чим були вони всі в цьому великому потрясінні? Чимось дуже малим. Вони терпіли страждання і біль, не скаржачись, вмирали смиренно і тихо.

Поранені й полонені австрійці рідко виявляли зухвалість до переможців; тим не менше, деякі з них з недовіри відмовляються від допомоги, зривають з себе пов'язки і не дають припинити кровотечу з ран; один хорват схопив видалену з нього кулю і жбурнув її в обличчя хірурга; інші лежать і сидять мовчки, похмуро і байдуже; взагалі, в них немає тієї широти, доброзичливості, тієї експресивної й товариської жвавості, характерної для людей латинського типу. Однак більшість не бажають бути невдячними чи бунтувати проти лікування, і на їхніх здивованих обличчях проглядає щира вдячність.

Один із них, дев'ятнадцятирічний хлопець, лежав із чотирма десятками своїх співвітчизників у найдальшому кутку церкви і вже три дні нічого не їв. Він втратив око, тремтів від гарячки і не міг говорити. Йому ледве вистачило сили випити трішки бульйону. Наше лікування оживило його, і за добу, коли стало можливо переправити його до Брешиї, він пішов від нас із жалем, майже зі стражданням. Його єдине око прекрасного блакитного кольору виражало щире й глибоке вдячність, він притискав до губ руки милосердних жінок Кастільйоне. Інший полонений, якого мучить гарячка, привертає до себе увагу: йому немає й двадцяти, а вся голова його сива. Його

товариші й він сам кажуть, що він так посивів у день битви¹³.

Скільки молодих людей вісімнадцяти – двадцяти років, які понуро дійшли аж сюди з далеких країв Німеччини чи зі східних провінцій великої австрійської імперії, а деякі, можливо, не з власної жорстокої волі, змушені будуть зносити, окрім тілесного болю та прикрасі полону, прокльони та ненависть міланців до їхньої нації, до їхніх командирів і монарха, і не бачитимуть добрих поглядів на себе аж до прибуття на землю Франції! Бідолашні матері в Німеччині, в Австрії, в Угорщині, в Богемії, хіба можна не думати про вашу тривогу, коли ви дізнаєтесь, що ваші поранені сини перебувають у полоні в цій ворожій країні!

Проте жінки Кастільйоне, побачивши, що я не ділю нікого за національністю, наслідують мій приклад, виявляючи однакову доброту до всіх цих солдатів з таких різних країн, які всі для них однаково чужі. «Tutti fratelli», «Всі брати», – емоційно повторювали вони. Честь цим співчутливим жінкам, цим дівчатам Кастільйоне! Ніщо не відбивало в них охоту допомагати, ніщо не втомлювало їх чи знесилювало, і в своїй скромній самовідданості вони не рахувалися ні з втомою, ні з відразою, ні з тим, чим вони жертвували.

Почуття свого великого безсилля в таких надзвичайних і таких тяжких обставинах веде до невимовних страждань. Неймовірно гірко бачити, що ти не в змозі ні

¹³ Про цей випадок я розповів на засіданні паризького Етнографічного товариства, і він був згаданий у «Східному та американському журналі» (січень 1860 р.) паном Р. [Рішаром] Кортамбером у його чудовій статті «Про волосся різних народів».

полегшити муки тих, хто лежить перед тобою, ні підійти до тих, хто, благаючи, кличе тебе, бо минають довгі години, доки можна буде дійти туди, куди слід було дістатися, адже вас зупиняє один, вас кличе інший, і за кожним кроком перед вами постають нещасні люди, оточують вас, і, власне, чому треба йти праворуч, якщо ліворуч стільки їх помирають, не почувши дружнього слова, жодного слова утіхи, без жодного ковтка води, щоб утамувати страшну спрагу? Моральна думка про важливість життя людини, бажання трішки полегшити страждання стількох нещасних чи підняти їхній підупалий дух, вимушена й безперервна робота, до якої ти спонукаєш себе в такі моменти, надають нову й високу енергію, яка породжує справжню жагу допомогти якомого більшій кількості людей. Ти вже з жорстким серцем дивишся на тисячу картин цієї страшно-ї до жаху трагедії, ти з байдужим виглядом проходиш повз жахливо понівечені трупи, ти майже холодно, хоча рука вперто відмовляється описувати їх, дивишся на навіть ще жахливіші випадки, ніж ті, що описані тут¹⁴; але трапляється, що серце твоє раптом інколи розривається, і його зненацька вражає гіркий і непереборний сум через якийсь помічений простий випадок, якийсь окремий

¹⁴ Оскільки лише через три роки я зважився зібрати докупи тяжкі спогади, які не мав наміру друкувати, то не дивно, що вони на той час уже дещо стерлися, а, крім того, не повністю описують сцени болю і страждань, свідком яких я був. Але якщо ці сторінки зможуть породити або розвинути і поставити питання чи то про допомогу пораненим військовим під час війни, чи то про їхнє безпосереднє лікування після бойових дій, і якщо вони зможуть привернути увагу людей, яким не чужі ідеї гуманізму й філантропії, коротко кажучи, якщо зацікавлення і вивчення цього важливого питання зможе просунути його вперед на кілька кроків, поліпшити стан речей, для яких будь-який прогрес і нові удосконалення ніколи не будуть зайвими, навіть у найкраще організованих арміях, я цілком досягну своєї мети.

епізод, якусь неочікувану деталь, яка йде просто в душу, забирає на себе всі наші співчуття і сколихує всі найчутливіші фібри нашого ества.

Для солдата, що повернувся до буденного життя діючої армії, після великих тягот і сильних емоцій, яких він зазнав під час і після такої битви, як під Сольферіно, спогляди про родину і рідний край стають більш гострими й хвилюючими, ніж колись. Цей стан яскраво і зворушливо змальований відважним французьким офіцером у листі, написаному ним з Вольти братові у Францію: «Ти не можеш уявити собі, як хвилюється солдат, коли бачить свого поштаря, адже, щоб ти знав, він несе нам звістки з Франції, з наших країв, від наших батьків і друзів. Кожен слухає, дивиться і тягне до нього жадні руки. Щасливці, ті, хто отримали листа, поспішно розкривають його і одразу поглинають його. Інші, ті, кому не пощастило, ідуть з важким серцем, відходять подалі, щоб думати, про тих, кого залишили вдома. Інколи викликають чиєсь ім'я, але ніхто не підходить по листа. Люди переглядаються, питають один одного, чекають: Загинув! Прошепотів хтось, і поштар ховає цього листа, щоб відіслати його туди, звідки він надійшов. А домашні, коли писали його, були задоволені, казали собі, як він буде радий, коли отримає його! А коли цей лист повернеться до них, їхнє бідолашне серце буде розбите».

Вулиці Кастільйоне стали спокійнішими, померлі й ті, хто поїхав далі, звільнили місце, і, попри прибуття нових підвід з пораненими, порядок поступово відновлюється, служби налагоджують свою працю. Нещодавнє загромадження містечка було спричинене не поганою

організацією чи непередбачливістю інтендантства, а небаченою і неочікуваною кількістю поранених солдатів і відносно дуже незначним числом лікарів, допоміжного персоналу та санітарів. Переведення поранених з Кастільйоне до Брешії стало більш регулярним, колони складають з повозок польових лазаретів, а також з простіших підвід, в які впрягають волів, котрі йдуть повільно, дуже повільно під пекучим сонцем і в такій пилюці, що в пішої людини нога вгрузає по саму щиколотку в ці рухливі й тверді хвилі. І навіть коли ці такі незручні повозки вкриті гіллям, вони дуже слабо захищають від пекельного вогню неба поранених, котрі, сказати б, навалені один на одного. Тож можна уявити собі муки цього довгого шляху! Дружній кивок голови цим нещасним, коли проходиш поруч із ними, добре сприймається ними, і вони відповідають на нього з вдячністю. У всіх містечках на шляху до Брешії селянки сидять біля дверей і мовчки смикають корпію. Коли прибуває валка, вони підходять до возів, міняють компреси, промивають рани, поновляють корпію, змочену свіжою водою, поять з ложки бульйоном, вином чи лимонадом тих, хто не в змозі підвести голову чи руку. Підводи, які без упину підвозять у французький табір харчі, фураж, боеприпаси та різноманітну амуніцію з Франції чи П'ємонта, не повертаються назад порожняком, а везуть хворих у Брешію. У всіх містечках, де проходять ці валки, місцеві власті готують питво, хліб і м'ясо. У Монтек'яро три маленькі шпиталі в цьому містечку обслуговують місцеві селянки, які з вправністю й великою добротою доглядають поранених. У Гвідіццоло близько тисячі поранених були зручно, хоча й цілком тимчасово,

née française sur laquelle ils font pleuvoir une grêle incessante d'obus, de bombes et de boulets. Aux épais nuages de la fumée des canons et de la mitraille se mêlent la terre et la poussière que soulève, en frappant le sol à coups redoublés, cette énorme nuée de projectiles. C'est en affrontant la foudre de ces batteries qui grondent en vomissant sur eux la mort, que les Français, comme un autre orage qui se déchaine sur la plaine, s'élancent à l'assaut des positions dont ils sont dec-

des à s'emparer. les plus difficiles.

Mais ~~est~~ pendant la chaleur torride du milieu du jour ~~que~~ les combats qui se livrent de toutes parts, deviennent de plus en plus acharnés.

Des colonnes serrées se précipitent les unes sur les autres, avec l'impétuosité d'un torrent dévastateur qui renverse tout sur son passage. Les régiments français se précipitent en tirailleurs sur les masses autrichiennes de plus en plus nombreuses et menaçantes et qui, pareilles à des murailles de fer, soutiennent énergiquement l'attaque. Les divisions entières mettent sac à terre afin de pouvoir mieux

se lancer sur l'ennemi, la baïonnette en avant; un bataillon est-il repoussé, un autre lui succède immédiatement. Chaque mamelon, chaque hauteur, chaque crête de rocher voit se livrer des combats opiniâtres: ce sont des monceaux de morts sur les collines et dans les ravins. Autrichiens et Alliés se foulent aux pieds, s'entretuent sur des cadavres sanglants, s'assomment à coups de crosse, se brisent le crâne, s'éventrent avec le sabre ou la baïonnette; il n'y a plus de quartier, c'est une boucherie, un combat de bêtes féroces, furieuses et ivres de sang. Les blessés même se défendent jusqu'à la dernière extrémité, celui qui n'a plus d'armes saisit à la gorge son adversaire ^{pour le} ~~qu'il~~ déchire avec ses dents. ~~La lutte est une lutte semblable, mais qui~~ devient plus effrayante par l'approche d'un escadron de cavalerie, ^{il} passe au galop: les chevaux ~~écrasent~~ ^{qui} sous leurs pieds ferrés les morts et les mourants; un pauvre blessé a la mâchoire emportée, un autre la tête écrasée, un troisième qu'on eût pu sauver, a la poitrine enfoncée. Aux hennissements des chevaux se mêlent des vociférations, des cris de

²
~~des mains cruelles que les hommes, vivent~~
~~en vain de fouler les mourants; ils~~
~~écrasent sous leurs pieds ferrés les morts~~
~~et les mourants~~

«Спогад про Сольферіно», що вийшов друком у Женеві в 1862 р., дістав величезний успіх у світі. Книжку перекладено понад сімнадцятьма мовами. Дюнан не обмежується описом бойових дій. Він описує страждання і безпомічність поранених, а також допомогу, до якої він залучав різних людей. Він започатковує те, що стане пізніше в світі Червоним Хрестом.

розміщені у великому замку; а у Вольті колишній монастир, перетворений у казарму, прийняв сотні австрійців. У Кавріані, в головній церкві цього хирого містечка розмістили геть понівечених австрійців, які дві доби пролежали під галереями гідкої кордегардії. У польовому лазареті головної квартири виконують операції із застосуванням хлороформу, який у австрійських поранених майже миттєво притупляв чутливість, а у французів спричинявся до нервових судом та надмірного збудження.

У мешканців Кавріани немає ні харчів, ні продуктів, і їх підгодовують солдати гвардії, ділячись із ними своїм пайком. Сільськогосподарські угіддя були розорені, і майже все придатне до їжі було продане австрійським військам або ж реквізоване ними. Французька армія має вдосталь польових продовольчих запасів завдяки далекоглядності та точності роботи командування, але військам важко знаходити масло, жири та овочі, які зазвичай поповнюють пайок солдатів. Австрійці реквізували майже всю худобу краю, і кукурудзяне борошно єдине, що союзники можуть легко знайти в населених пунктах, де вони тепер стоять. Однак усе, що ще можуть продавати ломбардські селяни, щоб допомогти армії продовольством, купується в них за дуже високу ціну, яка звичайно встановлюється так, аби задовольнити продавців. Реквізиції, до яких вдавалася французька армія, для забезпечення себе фуражем, картоплею та іншими продуктами, скрізь щедро оплачувалися місцевим мешканцям, яким відшкодовували також і збитки, заподіяні війною. Поранені сардинської армії, перевезені в Дезенцано, Рівольтеллу, Лонато і Поццоленго перебувають там не в таких несприятливих

умовах, як у Кастільйоне: оскільки два перші містечка не були окуповані за короткий проміжок часу двома різними арміями, там є більше продовольства, лазарети там тримають в хорошому стані, мешканці менше переполохані й налякані і активно допомагають медичній службі. Хворих, яких відправляють звідти в Брешію, везуть у хороших повозках, добре устелених сіном, захищених від сонця навісами з зелених гілок дерев, міцно закріплених та ще й накритих зверху полотнинами.

Змучений втомою і не в змозі хоч трохи поспати, я запрягаю свого кабріолета надвечір 27-го числа і близько шостої їду подихати свіжим вечірнім повітрям, трішки відпочити і не бачити на цей час скорботних сцен, які оточують тебе з усіх боків у Кастільйоне. День був спокійний, жодне пересування військ (як я дізнався потім) не було призначене на понеділок. Прийшов, отже, спокій після жахливих баталій попередніх днів на цьому полі битви, тепер такому меланхолійному, повністю вільному від пристрастей і запалу. Але на ньому там і тут можна бачити висохлі калюжі крові, які зробили землю червоною, а також свіжо копану землю, білу від насипаної на неї вапна, що вказує на місце де покояться жертви 24-го числа. У Сольферіно, чия квадратна вежа, незворушна і горда, століттями височить над цим краєм, де вже втретє зійшлися в битві дві з наймогутніших держав сучасності, ще й досі помітні численні й сумні рештки, якими всипані аж на кладовищі закривавлені хрести й плити могил. Близько дев'ятої години я приїхав у Кавріану: рідкісним і грандіозним було видовище воєнного причту, що оточував головну квартиру імператора французів. Я шукав маршала герцога Маджентського,

котрого мав честь знати особисто. Точно не знаючи, де стояв у цей час його корпус, я зупинив кабріолета на маленькій площі навпроти будинку, де з вечора п'ятниці мешкав імператор Наполеон, і зненацька натрапив на групу генералів, що сиділи на простих солом'яних стільцях, на дерев'яних табуретах і палили сигари на свіжому повітрі перед імпровізованим палацом свого монарха. Поки я питаю, куди направлений маршал Мак-Магон, ці генерали, своєю чергою, розпитують капрала, що супроводжує мене. Він сидить поруч із моїм кучером, і вони вирішили, що він має бути моїм ординарцем¹⁵; вони бажають знати, хто я такий, і мету моєї місії, з якою, на їхню думку, я їду, бо їм не могло спасти на думку, що простий турист наважився їхати сам полями, а, доїхавши до Кавріани, має намір у таку пізню пору їхати далі. Капрал знав про це не більше за них, залишався, звісно, неприступним, хоча з пошаною відповідав на запитання, а їхня цікавість, очевидно, зростала, коли побачили вони, що я рушив на Боргетто, де мав бути герцог Маджентський. Другий корпус, яким командував маршал, мусив був 26-го числа передислокуватися з Кавріани до Кастелларо, за п'ять кілометрів. Його дивізії розташувалися ліворуч і праворуч дороги, яка веде з Кастелларо до Монзамбано. Сам маршал зі своїм штабом займав Боргетто. На жаль, уже близилася ніч. Маючи

¹⁵ Цей капрал, поранений під Маджентою, після одужання повертався до свого батальйону і дуже потрудився в Кастільйоне, допомагаючи санітарам. Я погодився, щоб він поїхав зі мною цим шляхом серед військ, адже присутність військового мала полегшити мені проїзд у цих обставинах. Того ж дня двоє англійців, вирішивши зайти в розташування французів, були прийняті солдатами за шпигунів, схоплені і силоміць відведені в табір, куди вони так невдало потрапили. На щастя, їм зустрівся маршал, командувач корпусу, який швидко поклав край неприємній пригоді, яка, проте, дуже сподобалася цим двом острів'янам.

досить неповні відомості, за годину їзди ми заблукали і, їдучи дорогою на Вольгу, ми потрапили в розташування корпусу генерала Ньеля, що вже три дні як став маршалом і стояв табором поблизу цього містечка. Неясні звуки під красивим зоряним небом, білуачні вогнища, розпалювані з цілих дерев, освітлені намети офіцерів, словом, ці останні шерехи табору, де одні не сплять, а інші готуються до сну, приємно заспокоюють напружену і збуджену уяву. Вечірні тіні й урочиста тиша заступили місце різноманітних шумів і емоцій дня, а чисте й м'яке повітря розкішної італійської ночі дихає насолодою.

Щодо мого італійського кучера, то його охопив такий переляк у цих напівсутінках та ще й у такій близькості до ворога, що мені довелося кілька разів забирати в нього віжки і давати їх капралові чи брати самому. Цей бідолаха утік із Мантуї вісім чи десять днів тому, щоб уникнути служби в австрійців, знайшов притулок у Брешії і, щоб якимось заробляти на життя, найнявся до гужового перевізника кучером. Його сильний страх мабуть подвоївся через постріл, зроблений здалеку австрійцем, що помітив, як ми наближаємось, і побіг у гущавину. Під час відступу австрійської армії деякі солдати ховалися в льохах будинків маленьких містечок, покинутих мешканцями та наполовину пограбованих. Ці бідолашні втікачі харчувалися як могли в тих льохах, а потім потихеньку вибралися в поле, де блукали навмання вночі. Не в змозі заспокоїтися, мантуанець геть не міг правити конем по прямій. Він постійно вертів головою справа наліво та зліва направо, нишпорив розгубленими очима по всіх кущах на дорозі, кожної миті боявся, що ось зараз

якийсь австрієць поцілить його з-поза дерев, оглядав усі тини, всі халупи, і страх його лиш посилювався на кожному повороті. Цей його страх перетворився на невимовний жах, коли глибоку нічну тишу раптом перервав новий постріл, зроблений вартовим, який не розгледів нас у темряві. Кучер мій мало не знепритомнів, побачивши розкриту велику парасольку, пробиту трьома ядрами і багатьма кулями, яка постала перед нашими очима на краю поля, біля стежки, що вела у Вольту. Ця парасолька належала мабуть якійсь маркітантці французької армії й була вирвана в неї з рук минулою грозою.

Ми повернули назад, щоб виїхати на дорогу до Боргетто. Було вже по одинадцятій. Ми гнали нашого коня як могли швидко, і наш скромний маленький екіпаж долав простір, безшумно їдучи по Страда Каваллара, коли нас захопила нова тривога: «Стій, хто йде? Стій! Стріляй!»¹⁶, вигукує без передиху і впритул до нас чатовий на коні. «Франція!» – миттю відгукується наш військовий і називає своє звання: «Капрал першого саперного, сьома рота». «Проїздіть», – пролунало у відповідь. Нарешті, о за п'ятнадцять хвилин дванадцята ми дісталися до перших будинків Боргетто¹⁶. Тут скрізь тихо і темно, лише на головній вулиці в когось на першому поверсі видно слабке світло. Там у низенькій кімнаті працюють офіцери фінансової служби і, попри те, що ми порушили їхню роботу і здивували несподіваною появою о такій порі, вони поставилися

¹⁶ Боргетто – містечко з майже двома тисячами мешканців на правому березі Мінчо, приблизно навпроти Валеджо. У 1848 р. сардинські війська під командуванням короля Карла Альберта форсували тут річку попри запеклий опір австрійців, очолюваних маршалом Радецьким.

до мене дуже люб'язно. Один із них, А. Утрей, начальник фінансової служби, ще й не бачивши навіть всіх моїх рекомендацій від генералів, виявив до мене сердечну гостинність. Його ординарець приніс матрац, і я влігся на нього не роздягаючись, щоб відпочити кілька годин, випивши перед тим прекрасного бульйону, який видався мені тим поживнішим, що вже кілька днів я не їв нічого путнього, і я спокійно заснув, не задихаючись, як у Кастільйоне, від нездорового духу і не потерпаючи від мух, які, наситившись на трупах, сідали й мучили ще живих.

Мій капрал з кучером влаштувалися в кабріолеті на вулиці, але бідолашний мантианець все ще трусився і не склепив очей за всю ніч, тож уранці він був переді мною ні живий ні мертвий.

28-го, о шостій ранку зі мною надзвичайно доброзичливо і люб'язно привітався славний і благородний маршал Мак-Магон, цілком справедливо прозваний кумиром своїх солдатів¹⁷, а о десятій годині я був уже в будинку Кавріани, що став відтоді історичним, бо в проміжок

¹⁷ Герцога Маджентського дуже люблять у французькій армії. Солдати ставляться до нього з приязню і з повагою, і ось один із таких прикладів. У 1848 р. в Алжирі, на дорозі до Константини, у диліжансі, де я займав купе, їхали двоє колишніх зуавів. Вони прямували до Батни, де мали працювати на вирубці дерев у лісах. Вони говорили між собою про війну на Сході та про маршала Мак-Магона доволі мальовничо, і декілька їхніх фраз долетіли до мене. «Хіба є ще один такий генерал, як він? – казав один. – Він знав, як треба нами командувати, і ми, старі вояки, старі буркуни, які ніколи не боялися, ми плакали: пам'ятаєш, як він звернувся до нас на рівнині, коли нас звільнили, і він прощався з нами і сказав нам: «Діти мої, ви відважно служили під нашими знаменами, ви повертаєтесь до цивільного життя, ніколи не чиніть нічого ганебного, пам'ятайте, що у вас є батько, і цей батько, це я! – сказав він і вдарив себе в груди... і мій гаманець – ваш гаманець. Потисніть усі мені руку...». Пам'ятаєш, як він кинув нам свою калитку, повну золота, і сказав: «Поділіться, але тільки не сваріться!»... І ми всі плакали, як дівчатка».

від ранку до вечора 24-го числа в ньому побували двоє монархів ворожих країн. О третій годині того ж дня я повернувся до поранених в Кастільйоне, і вони радо зустріли мене, а 30 червня я відбув до Брешії.

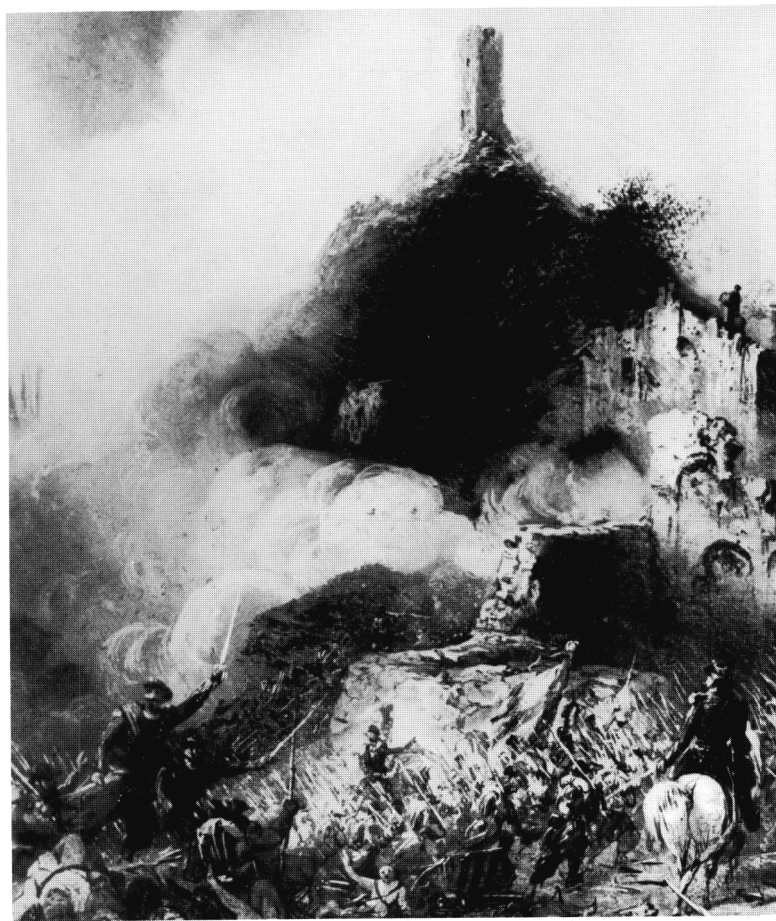
Це таке чарівне й таке мальовниче місто перетворене не у великий тимчасовий польовий лазарет, як Кастільйоне, а у величезний шпиталь: два його собори, його церкви, його палаци, його монастирі, його школи, казарми, коротко кажучи, всі будинки заповнені жертвами Сольферіно. З усього, що було під рукою, там швидко змайстрували, так би мовити, п'ятнадцять тисяч ліжок. Щедрі мешканці зробили для цього більше, ніж будь-коли, враховуючи ті події. У центрі міста стара базиліка, що зветься «Дуомо Веккіо» [«Старий собор»] або «Ротонда», зі своїми двома каплицями прийняла з тисячу поранених; люди масами приходять до них, і жінки всіх верств приносять їм багато апельсинів, желе, печива, цукерок та інших смаколиків. Скромна вдова і найбідніша старенька вважають за обов'язок приходити до них і передавати свою частку співчуття та небагаті гостинці. Те саме відбувається в новому соборі, прекрасному біломармуровому храмі з великою банею, де розміщені сотні поранених, і в сорока інших будівлях – церквах чи лікарнях, де в цілому зібрано близько двадцяти тисяч поранених і хворих.

Муніципалітет Брешії одразу долучився до справи і зміг гідно триматися на висоті надзвичайних обов'язків, що їх накладали на нього такі серйозні обставини. Він був постійно в роботі, отримував знання й поради від найбільш поважаних громадян, які надавали йому в усіх питаннях дієву допомогу. Для загального керівництва

лікарнями за пропозицією видатного доктора Бартоломео Гвалли була утворена центральна комісія, очолена самим доктором. До її складу увійшли доктори Корбола-ні, Орефічі, Балліні, Бонічеллі, Касса, графиня Маджі та Абені, які з дивовижною самовідданістю не шкодували жодних зусиль ні вдень, ні вночі.

Ця Комісія поставила на чолі кожного шпиталю спеціального керівника і головного хірурга, якому допомагали кілька лікарів та певна кількість санітарів. Залучаючи до допомоги пораненим якийсь монастир, школу чи церкву, вона за кілька годин і наче в якийсь магічний спосіб створювала з них шпиталі, оснащені сотнями ліжок, з великою кухнею і пральнею, наладжувала постачання білизни й усього, що могло бути корисним чи необхідним. Цих заходів було вжито так швидко і з такою турботою, що вже за кілька днів усі дивувалися порядку і нормальній роботі цих численних притулків, і в цьому подиві немає нічого неприродного, якщо сказати, що населення Брешії, яке становить сорок тисяч мешканців, раптом майже подвоїлося, через наплив понад тридцяти тисяч поранених і хворих¹⁸. І як не згадати тут, що лікарі, а їх там було сто сорок, виконуючи свої складні й виснажливі обов'язки, весь той час працювали з великою енергією та самовідданістю, і їхня злагоджена праця на загальне благо жодного разу не була порушена якимись образами чи суперництвом.

¹⁸ З 15 по 31 серпня, згідно з офіційними даними, лише просто хворими на гарячку та інші хвороби було нараховано 19665 солдатів, поміщених у шпиталі Брешії, з них понад 19000 належали до франко-сардинської армії. Щодо австрійців, то в них було не менше 20000 хворих у шпиталях області Венето, не кажучи про масу поранених, які теж лікувалися там.

На штурм Сольферіно.

«...Колони щільними лавами кидаються одна на одну з нестримним шалом руйнівного потоку, що валить усе на своєму шляху...»

Допомагали їм студенти, що вивчали медицину, а також і невелика кількість добровольців.

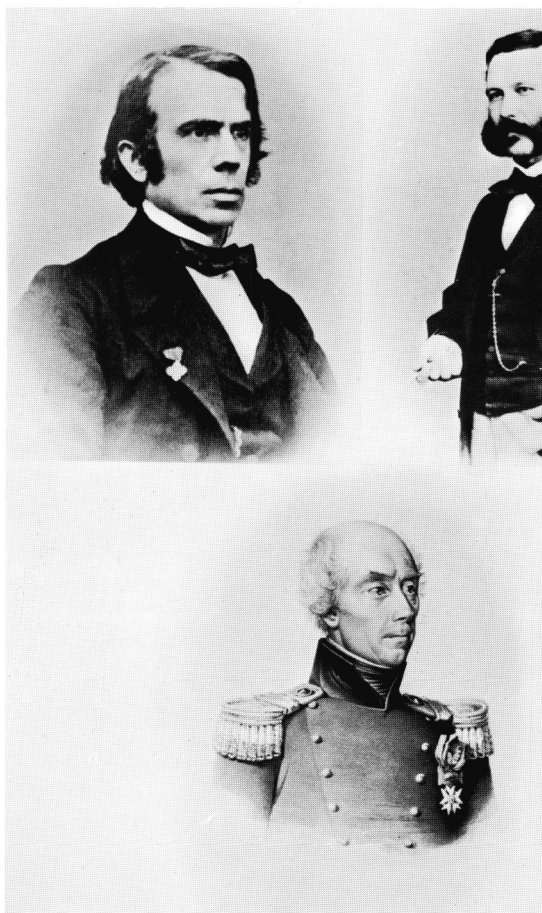
Утворювалися допоміжні комітети, і була призначена спеціальна комісія для прийому пожертвувань, спального приладдя, білизни та різноманітної провізії. Ще одна комісія взяла на себе порядкування складом і центральним сховищем¹⁹.

У просторих палатах шпиталів офіцери зазвичай відділені від солдатів, а австрійці лежать окремо від союзників. Ліжка всі виглядають схожими одне на одне, але на полиці над ними за формою та головним убором можна знати, з якої армії солдати, що тут лежать. Починають забороняти заходити до палат зайвим людям, аби не заважати роботі персоналу. Поруч із військовими з їхнім войовничим і смиренным виглядом лежать і ті, що весь час буркотять і жаліються: у перші дні всі поранення здаються тяжкими. У французьких солдатів виявляється галльський характер і дух – живий, ясний, гнучкий і легкий, хоча й твердий і енергійний, проте нетерплячий і здатний вибухнути за найменшої суперечності. Вони менше хвилюються і геть не побиваються, тож через таку свою безтурботність вони йдуть на операції легше за австрійців, котрі, будучи не такої легкої вдачі, дуже бояться ампутацій, і більше схильні тужити на самоті. Італійські лікарі в своїх довгих чорних халатах, доглядають за французами з величезною увагою, але методи лікування деякого з них опечалюють їхніх

¹⁹ До складу першої з цих комісій входили панове Паллавіччіні, Глізенті, Аверольді, Сьенна, адвокати Дзукколі та Контер, канонік Росса, а в другій працювали панове Базілетті, Капріолі, Роветта і Да Понте.

пацієнтів, бо ними приписується дієта, кровопускання та тамариндова вода.

Я зустрічаю в цих палатах багатьох моїх поранених з Кастільйоне, які впізнають мене: їх тепер лікують краще, але їхні випробування ще не кінчилися. Ось один із геройських стрільців гвардії, який так відважно бився і потім лежав у Кастільйоне, де я зробив йому першу перев'язку на пораненій нозі. Він лежить на своєму убогому ложі, на обличчі його написано тяжке страждання, очі в нього запали і всі у вогні, жовто-блідий колір обличчя вказує, що гнійна лихоманка ускладнила й погіршила його стан. Губи його сухі, голос тремтить, і замість відваги сміливця я бачу в нього якесь відчуття боязкої і непевної тривоги. Він боїться, щоб підходили до його ноги, яку вже захопила гангрена. До його ліжка підходить французький хірург, який зайнятий тут ампутаціями. Хворий бере його руку і стискає в своїх руках, дотик яких гарячий, як розжарене залізо. «Не робіть мені боляче, я страх як мучусь!» – прохає він. Але треба діяти, і без затримки. Двадцять інших поранених мають бути прооперовані цього ранку, а сто п'ятдесят чекають на перев'язку, тож немає часу жаліти когось одного і зупинятися через його вагання. Хірург, добрий за натурою, але холодний і рішучий, відповідає тільки: «Покладіться на нас», потім рвучко піднімає ковдру: посічена нога розпухла вдвічі, з трьох місць рясно витікає сморідний гній, фіолетові плями свідчать, що пробита головна артерія, а отже кінцівка вже не може житися. Ніяких ліків більше немає, і єдиним виходом, якщо такий існує, буде ампутація до верхньої третини стегна. Ампутація!

“Комітет п'ятьох”

У 1863 р., за рік після публікації книжки Дюнан, приватний комітет організував у Женеві конгрес, у якому взяли участь офіційні делегати від 14 країн. Конгрес рекомендував створити добровольчі «товариства допомоги» згідно з ідеєю Дюнан.

Жахливе слово для нещасного молодого чоловіка, який відтепер не має для себе іншої альтернативи як швидка смерть або нужденне життя калікою. У нього вже немає часу, щоб підготуватися до останнього рішення: «Боже мій! Боже! Що ви робитимете?» – питає він, тремтячи всім тілом. Хірург не відповідає. «Санітаре, несіть його, швидше!» – каже він. Але з тремтячих грудей виривається надривний крик: незграбний санітар взявся за нерухому, але, однак, таку чутливу ногу надто близько до рани: розтрощені кістки встромилися в плоть і причинили страшенну муку солдатові. Нога його провисла і теліпається поки його несуть до операційної. Моторошна процесія! Таке враження, ніби ведуть жертву на смерть. Його кладуть нарешті на операційний стіл, застелений тонким матрацом. Поруч із ним, на іншому столі рушником накриті інструменти. Хірург, весь у своїй справі, вже не бачить і не чує нічого, крім своєї операції. Молодий полковий лікар тримає руки пацієнта, а санітар хапає його за здорову ногу і щосили тягне пораненого до краю столу, і той злякано кричить: «Не кидайте мене на землю», а сам гарячково чіпляється за молодого лікаря, готового утримати його, хоча й сам він блідий від цього видовища і майже так само схвильований. Хірург зняв піджак, засукав рукави мало не до плеча, накинув на себе великий фартух, що закриває його аж до шиї. Опустившись одним коліном на підлогу і взявши в руки страшенного ножа, він охоплює рукою стегно солдата і одним махом розрізає шкіру по всій окружності. Несамовитий крик прорізав усе навколо. Молодий лікар, стоячи обличчям до нещасного мученика, може бачити

на його заціпенілих щоках найменші деталі цієї жахливої агонії: «Тримайся» – каже він напівголоса солдатові, і відчуває, як його руки впиваються йому в спину. «Ще дві хвилини, і все скінчиться». Хірург підвівся з коліна і почав відділяти шкіру від м'язів, які вона вкриває і які він так оголює. Він розрізає і, можна сказати, очищає плоть, закасує шкіру на дюйм, наче манжету. Потім різким круговим рухом прорізає ножом усі м'язи до кістки. З розкритих артерій бризкає потік крові, заливає хірурга і стікає на підлогу. Спокійний і незворушний, вправний хірург не мовить і слова, але раптом, серед тиші, що падає в операційній, він розгнівано кричить незграбному санітарові: «Бовдуре! Ви не вмієте затискати артерії?». Недосвідчений санітар не зміг запобігти кровотечі, належним чином перекриваючи пальцем судини. Поранений, у неймовірному стражданні від болю, слабко шепоче: «Годі, дайте мені вмерти!», і по обличчю його стікає крижаний піт. Але треба протриматись ще хвилину, хвилину, яка здається вічністю. Молодий лікар, так само сповнений співчуття, лічить секунди, спостерігає по черзі за роботою хірурга, що оперує, і за обличчям пацієнта, намагається підтримати його мужність і, помітивши, як той тремтить від страху, каже йому: «Ще не більше хвилини!». І дійсно, настав час пилки, і вже чути, як скрипить сталь, вриваючись у живу кістку, і відділяє від тіла наполовину згнилу кінцівку. Але біль був надто нестерпний для цього ослаблого й виснаженого тіла, бо пацієнт знепритомнів. Хірург уже не може орієнтуватися на його крики й стогін, тож боїться, чи не помер він, і з тривогою дивиться на солдата, щоб упевнитись, що він живий.

Заготовлені наперед підкріплюючі засоби насилу оживляють його помутнілі очі, наполовину зіщулені і наче зав'ялі. Однак, схоже, що умираючий повертається до життя, він розбитий і виснажений, але, принаймні, найважчі страждання його скінчилися. У сусідньому шпиталі використовують хлороформ: тоді пацієнт, надто, якщо це француз, переживає два дуже відмінні періоди; від збудження, яке часто доходить до шаленого марення, він переходить до пригніченості й до повної прострації, поринаючи в цей стан, наче в глибокий летаргічний сон. Деякі військові, звичні до вживання міцних напоїв, дуже важко піддаються дії хлороформу і довго опираються цьому потужному знеболюючому. Несчасні та смертельні випадки через використання хлороформу не такі рідкісні, як можна було б думати, і інколи марними виявляються спроби повернути до життя людину, яка ще за кілька хвилин до цього говорила з вами.

Уявімо собі тепер подібну операцію на австрійці, який не говорить ні італійською, ні французькою, і якого несуть до операційної майже так, як баранів на бойню, а він не може обмінятися і словом зі своїми милосердними катами. Французи скрізь зустрічають симпатію, їх хвалять, пестять, підбадьорюють, і коли з ними говорять про битву при Сольферіно, то, хоча їх там було жорстко помотлошено, вони оживляються і ведуть розмову. Ці славні для них спогади запалюють їх, переносять їхні думки далеко від них самих, а отже і трішки пом'якшують їхній стан. Австрійці геть не користуються таким привілеєм. У різних шпиталях, де їх розміщено, я наполегливо прошу дозволу бачити їх або майже силоміць проходжу

до їхніх приміщень. З якою живою вдячністю ці славні люди приймають мої слова співчуття та принесений для них тютюн! На їхніх покірливих, спокійних і тихих обличчях проглядають почуття, які вони не можуть висловити, і їхні очі кажуть більше, ніж усі можливі подяки. Офіцери особливо чутливо реагують на виявлену до них увагу. Мешканці Брешії ставляться до них, як і до солдатів, гуманно, але не виявляють ніякої доброзичливості. У шпиталі, куди помістили принца Ізенбурзького, він займає досить комфортабельну маленьку палату разом із іншим німецьким принцом.

Протягом кількох днів я роздаю тютюн, люльки й сигари в церквах і шпиталях, де запах тютюну від сотень людей був дуже корисний, щоб приглушити сморідний дух від скупчення такої кількості хворих у приміщеннях, де задихаються від спеки. Весь тютюн, що був у Брешії, швидко вичерпався, і довелося замовляти його в Мілані. Це була єдина річ, яка зменшувала тривожний страх поранених перед ампутацією кінцівки. Багато з них були прооперовані з люлькою в зубах, а деякі так і померли з нею.

Поважний мешканець Брешії Карло Боргетті надзвичайно люб'язно сам возить мене своїм екіпажем по шпиталях міста і допомагає мені розподіляти наші подарунки з тютюном, розкладеним торговцями в тисячі маленьких пакетиків, які носять у величезних кошиках і корзинах солдати добровольці. Мене добре приймають скрізь. Тільки ломбардський лікар граф Каліні, єдиний з усіх, не побажав дозволити роздати у військовому шпиталі Сан-Лука, яким він керує, сигари на превелике

незадоволення бідолашних пацієнтів, які кидали задрісні погляди на складені під дверима пакунки тютюну, тоді як усі інші лікарі, навпаки, були вдячні, так само, як і їхні хворі, за подарунки такого роду. Ця маленька перешкода не зупинила мене, і я маю сказати, ще була перша перешкода, зустрінута мною, і перша складність, хоча й геть незначна сама по собі, яка постала переді мною. Досі в мене не було жодних неприємностей такого роду, і, що ще дивніше, мені навіть не доводилося показувати паспорт і листи з теплими рекомендаціями генералів²⁰ до інших старших офіцерів, і таких листів було в моєму портфелі чимало. Я не змирився з поразкою від доктора Каліні, і надвечір того ж дня зробив нову спробу потрапити в Сан-Лука і зміг роздати сигари славним інвалідам, яких, не зі своєї волі, змусив терпіти танталові муки. Побачивши мене, вони не втримали вигуків і зітхань задоволення та радості.

У своїх пересуваннях я пройшов у низку палат, що утворюють третій поверх великого монастиря, своєрідного лабіринту, перетвореного в шпиталь, палати якого на першому та другому поверхах заповнені хворими. В одній з цих високих палат було четверо чи п'ятеро поранених і температурних, у другій десятеро чи п'ятнадцятеро, у третій зо два десятки. Всі вони лежали в ліжках, але до них ніхто не підходив, і вони скаржилися, що вже

²⁰ Зокрема від генерала маркіза де Бофор д'Опуль, чоловіка з вишуканим добрим характером, люб'язного і блискучого військового. Він був начальником штабу корпусу, що зайняв Тоскану. Потім він командував експедицією в Сирію. – Генерал де Бофор – племінник покійного поважаного графа де Бюде, члена Генеральної ради Ена, який помер у Женеві в липні 1862 р., і якого оплакували всі його численні друзі й ті, хто знав його велике серце та прекрасний шляхетний характер.

кілька годин не бачили жодного санітара. Вони настійливо просили мене, щоб їм дали трішки бульйону замість крижаної води, якою їх поїли. В кінці довжелезного коридору, в абсолютно окремій палаті самотньо лежав і помирав молодий берсальєр, якого вдарив правець. І хоча він виглядав повним життя і очі його були широко розплющені, він нічого не чув і не розумів, тож його там і покинули. Багато французьких солдатів просили мене написати їхнім батькам, дехто – своєму капітанові, котрий заміняє їм далеку родину. У шпиталі Святого Климента шляхетна дама з Брешії, графиня Бронна, з палкою самовідданістю допомагає доглядати за ампутованими. Французькі солдати з захопленням говорять про неї, кажуть, що її не зупиняють найвідразливіші видовища. «Sono madre», – каже вона мені з високою простотою. Я – мати! Це слово розкривало всю велич її повної й материнської самовідданості.

На вулицях мене зупиняють мало не п'ять разів поспіль мешканці Брешії, благаючи мене зайти до них, щоб допомогти як перекладач у їхньому догляді за пораненими французькими офіцерами – майорами, капітанами, лейтенантами, яких вони прийняли в свої оселі і яким надають з усією своєю душею всю можливу й потрібну допомогу, але часто не в змозі зрозуміти й слова з того, що їм каже їхній гість, бо він не знає італійської. А він, майже завжди збуджений і стривожений, дратується, що його не розуміють, вкидає у відчай всю сім'ю, яка оточує його найщирішою турботою, але він сприймає її з нетерпінням і з неприязню, які призводять до підвищення температури й болю. Або ж це офіцер, якому італійський

лікар хоче пустити кров, і він, боючись, що його ампутуватимуть, опирається з усієї сили і, так збуджуючись, спричиняє собі страшні страждання. Заспокійливі слова й пояснення, сказані мовою їхньої країни, тільки й здатні в таких прикрих непорозуміннях заспокоювати цих інвалідів Сольферіно. З яким теплом і з яким терпінням і самовідданістю мешканці Брешії доглядають тепер тих, хто самовіддано билися за них і за їхню країну, щоб звільнити їх від чужоземного панування! Яким горем стає для них смерть їхнього хворого. Яким зворушливим є видовище цих випадком створених сімей, коли вони з релігійною урочистістю ідуть широкою кипарисовою вулицею від брами Святого Іоанна до Сан-Кампо, проводжаючи в останню путь французького офіцера, їхнього кількаденного гостя, якого вони оплакують як друга, як рідного, як сина, не знаючи навіть, можливо, його імені! Солдат, що вмирають у шпиталях, ховають уночі. Тут принаймні найчастіше записують їхні імена чи номери, чого геть не робили в Кастільйоне.

Всі міста Ломбардії змагаються за честь приймати в себе поранених. У Бергамо, у Кремоні допомога була організована дуже добре, і відповідним спеціальним товариствам підсобляли жіночі допоміжні комітети, які чужо доглядали виділені ним численні групи поранених. В одному зі шпиталів Кремони італійський лікар заявив: «Ми залишаємо все хороше для наших друзів з союзної армії, а нашим ворогам ми даємо лише найнеобхідніше, і якщо вони вмирають, то й нехай!», додавши на вибачення за ці варварські слова, що, за повідомленнями деяких італійських солдатів, які повернулися з Верони та

Мантуї, австрійці залишали вмирати без лікування поранених франко-сардинської армії. Тоді одна шляхетна дама з Кремони, графиня^{***}, яка чула це, і яка всім серцем присвятила себе допомозі шпиталям, несхвально відгукнулася на них, сказавши, що вона оточує однаковою турботою австрійців і союзників, що вона не проводить різниці між друзями й ворогами, «адже, – додала вона, – Господь наш Ісус Христос не встановляв різниці між людьми, коли йдеться про добре ставлення до них». І хоча не виключено, що до полонених союзної армії ставлення було спочатку трішки жорстким, ці відомості були вочевидь неточними і перебільшеними, і, в будь-якому разі, ніщо не могло виправдовувати подібні заяви.

Щодо французьких лікарів, то вони не лише роблять усе, що в людських силах, не думаючи про національність, а шкодують і засмучуються, що можуть зробити не все. Послухаємо з цього приводу доктора Сонріє: «Я не можу без великого суму згадувати маленьку палату на двадцять п'ять ліжок, призначену в Кремоні для найтяжче поранених австрійців. Перед моїми очима постають схудлі, землисті обличчя, зів'ялі через виснаження і нагнітання, я бачу, як жестами й надривними криками вони благають як про останню милість ампутувати кінцівку, яку ми хотіли зберегти, як мучаться вони в страшній агонії, а ми лишаємося при цьому безсилими спостерігачами!».

Головний інтендант Брешії й доктор Гвалла, керуючий усіма шпиталями цього міста, доктор Коммісетті, головний лікар сардинської армії, і доктор Карло Котта, санітарний інспектор Ломбардії, суперничали в

самовідданості і мають бути з пошаною відмічені разом зі знаменитим бароном Ларреєм, головним лікарем-інспектором французької армії. Доктор Існар, старший лікар першого класу, виявив неабияке вміння як лікар-практик і як адміністратор. Поруч із ним у Брешиї відзначився Тьєрі де Могра і ціла когорта мужніх і невтомних французьких хірургів, яких слід було б назвати всіх поіменно, адже немає сумнівів, що ті, хто б'ються й гинуть, можуть претендувати на славу, але й ті, хто лікує, і часто, ризикуючи власним життям, також заслуговують на пошану й вдячність. Англо-американський хірург, доктор Норман Беттен, професор анатомії в Торонто у Верхній Канаді, спеціально прибув із Страсбурга допомагати цим самовідданим працівникам. З Болоньї, з Пізи та з інших міст Італії поприїжджали студенти медицини. Поруч із мешканцями Брешиї кілька французів, що опинилися тут проїздом, швейцарці й бельгійці отримали дозволи адміністрації, щоб самостійно запропонувати свою допомогу. Вони відвідували шпиталі, допомагаючи в догляді за хворими, розносили їм легкі солодоші, апельсини, сорбети, каву, лимонад, тютюн. Один із них обміняв німецьку банкноту в один флорин хорвату, який уже місяць благав усіх, кого бачив, обміняти йому ці гроші, бо інакше він ніяк не міг скористатися цією скромною сумою, що становила все його багатство. У шпиталі Сан-Гаетано францисканський монах виявляє надзвичайну турботу про хворих, а молодий п'ємонтський солдат, що одужує і знає італійську й французьку, бо сам родом із Ніцци, перекладає скарги і прохання пацієнтів ломбардським лікарям, тож його і залишили

там як перекладача. У П'яченці трьома шпиталями порядкували приватні особи та жінки, що працювали там як санітари й санітарки. Одна з цих жінок, молода дівчина, яку її сім'я благала відмовитися проводити там цілі дні, через згубні й заразні хвороби, яких там було повно, все одно продовжувала виконувати взятую на себе роботу так сердечно, з такою лагідністю і з такою люб'язною старанністю, що заслужила повагу всіх солдатів: «Вона приносить нам радість», – казали вони. А як потрібні були у цих містах Ломбардії сотня добровільних санітарів і санітарок, досвідчених і добре підготовлених для такої роботи! Вони згуртували б навколо себе розкиданих помічників і сили, яким потрібне вправне керівництво, адже справа не лише в тому, що не вистачало часу людям, здатним дати потрібну пораду й керувати, а й у тому, що бракувало знань і практики більшості з тих, хто могли дати тільки власну відданість, але самої лише її недостатньо, і часто вона виявлялася даремною. І справді, що могла зробити жменька окремих розкиданих людей доброї волі в такій великій і такій нагальній справі! За вісім чи десять днів милосердний запал мешканців Брешиї, попри всю його щирість, значно охолонув: вони натрудилися і втомилися, за кількома гідними поваги винятками. Крім того, зважаючи на те, що недосвідчені чи недбалі містяни приносили в церкви та шпиталі пораненим часто нездорову їжу, довелося їм заборонити вхід туди. Багато з них ладні були б проводити годину-другу з хворими, але відмовлялися, дізнавшись, що потрібно отримати дозвіл і, відповідно, звернутися по нього до влади. Іноземці, наляштовані прислужитися і допомагати, наштовхувались

на непередбачені перешкоди того чи іншого роду, і це відбивало в них охоту. Але добре відібрані та здібні санітари, прислані товариствами з дозволу і схвалення влади, могли б легко подолати всі труднощі і зробили б незрівнянно більше добрих справ.

У перші вісім днів після битви поранені, про яких лікарі казали напівголоса, хитаючи головою: «Тут уже нічого не вдієш!», не отримували більше ніякого лікування і вмирали забутими й покинутими. І хіба було в цьому щось дивне, з огляду на дуже малу кількість медиків порівняно з величезним числом поранених? І хіба не було невблаганної, розпачливої й жорстокої логіки в тому, щоб залишити їх помирати і не займатися більше ними, витрачаючи на них безцінний час, котрий так необхідно було присвятити солдатам, які ще могли одужати? Багато було тих, кого прирікали ось так наперед, а ці ж бо нещасні не були глухі і чули цей невідворотний вирок: вони бачили невдовзі, що їх покинуто, тож вони помирали з розбитим і ураженим серцем, і нікого це не хвилювало й не насторожувало. Кончина того чи іншого з них ставала, можливо, ще сумнішою і більш гіркою, коли поруч лежали легко поранені молоді зуави, чиї фривольні й недоречні жарти з сусідніх ліжок не давали йому ні послаблення болю, ні спочинку, або коли поруч лежав і помирав товариш по нещастю, і цей інший, приречений солдат мусив бачити, як нашвидкуруч хоронять його покійного товариша, а отже бачив на власні очі, як ховатимуть скоро і його самого. Щастя ще, якщо не помітить він декого, хто, знаючи, що йому залишилося вже мало жити,

користуються його станом і нишпорять у його речовому мішку, забираючи з нього все, що їм впаде в око. Для цього вмираючого вже тиждень лежать на пошті листи від його рідних: і якби вони були вручені йому, то стали б для нього величезною утіхою. Він кілька разів благав доглядальників піти по них, щоб він міг прочитати їх перед смертю, але ліниві доглядальники грубо відповідали йому, що в них немає часу, що в них повно, мовляв, інших справ.

Краще, мабуть, було б тобі, бідолашний мученику, загинути раптом ураженим кулею на полі кривавої бійні, серед того неймовірного жаху, що зветься славою! Твоє ім'я, принаймні, було б оточене її блиском, якби ти впав поряд із твоїм полковником, захищаючи знамено твого полку. Краще мабуть було б, щоб тебе закопали живим дядьки, яких призначили ховати вбитих, коли знайшли тебе, непритомного, на Кипарисовому пагорбі або в долині Медоле! Так, принаймні, твоя страшна агонія не була б довгою, але тепер, ти мусиш мучитися в ній, і вже не поле честі постає перед тобою, а після невимовних страждань холодна й похмура смерть разом з усіма її страхіттями. І замість будь-якого надгробного слова пролунає лише одне коротке «небіжчик»!

Куди ділося те глибоке, внутрішнє, непередаване сп'яніння, що електризувало цього хороброго бійця в такий дивний і потаємний спосіб на початку кампанії і в день боїв у Сольферіно, в ті хвилини, коли він ризикував життям і коли в його хоробрості була певна жага крові собі подібних, і він проливав її з легким серцем? Де тепер, після перших боїв, після перших тріумфальних парадів у

великих містах Ломбардії, та любов до слави, той спільний порив, у тисячу разів збільшуваний мелодійними й гордими звуками войовничої музики та войовитих фанфар і палко спрямовуваний свистом куль, розривами бомб і металевим ревом ракет і снарядів, що вибухають і розриваються, в ті хвилини, коли запал, спокуслива небезпека і несамовите й несвідоме збудження відігнали геть думку про смерть?

У цих численних шпиталях Ломбардії можна було бачити й зрозуміти, якою ціною здобувається те, що люди помпезно називають славою, і як дорого доводиться платити за неї! – Битва при Сольферіно – єдина, яку, в ХІХ-му столітті можна поставити, з огляду на завдані нею втрати, в один ряд із Бородінською битвою, з битвами під Лейпцигом і Ватерлоо. У підсумку за 24 червня 1859 р. втрати вбитими й пораненими у австрійській і франко-сардинській арміях становили: 3 фельдмаршали, 9 генералів, 1566 офіцерів різних звань, з яких 630 австрійців і 936 союзників, і близько 40000 солдатів і унтер-офіцерів²¹. Два місяці потому до цих цифр потрібно було додати за всіма трьома арміями понад 40000 хворих і померлих через хвороби, чи то внаслідок надмірного виснаження, зазнаного 24 липня та безпосередньо перед і після цієї дати, чи то через згубний вплив клімату серед літа та тропічну спеку на рівнинах Ломбардії, чи то через нещасні

²¹ У деяких французьких газетах і публікаціях стверджувалося, що при підписанні перемир'я у Віллафранка фельдмаршал Гесс зізнався, що в битві під Сольферіно австрійці втратили 50000 військових, бо, додав він, «французькі нарізні гармати косили наші резерви». Проте можна сумніватися в реальності цієї заяви, підхопленої деякими газетами.

випадки, що ставалися з необережності солдатів. – Абстрагуючись від військової й погордливої точки зору, битва під Сольферіно була отже, в очах будь-якої нейтральної й неупередженої людини, сказати б, європейською бідною²².

Перевезення поранених з Брешії до Мілана, яке здійснюють уночі (через страшну денну спеку) являє собою видовище драматичне й гнітюче, коли дивишся на валки з покаліченими солдатами, бачиш, як вони прибувають на вокзали, забиті похмурим і мовчазним юрмищем у блідому світлі смолоскипів, і на щільний натовп людей, що тремтять від хвилювання й співчуття і ніби затримують дихання, щоб чути стогони й приглушені жалоби, що долинають до них від цих страшних обозів.

На залізниці від Мілана до Венеції, повільно відступаючи в червні аж до озера Гарда, австрійці розбили в кількох місцях частину колії, яка тягнеться від Мілана

²² Послухаймо Поля де Молена, який був на битві під Сольферіно як старший офіцер у французькій армії і якому його благородне серце підказало наступні слова, що цілком відповідають нашій темі: «Після битви при Маренго» (1800 р.), «якій за завданими втратами далеско було до битви під Сольферіно, Наполсона I охопило одне з таких раптових і потужних почуттів, чужих вимогам політики, вищих, можливо, за саме натхнення генія, одне з таких почуттів – таємниця героїчних душ, які розкриваються під поглядом Бога в найвищих і найпотаємніших частинах свідомості.

– З поля битви, – писав він імператору Австрії, – серед страждань і поранених без ліку, серед п'ятнадцяти тисяч трупів, я закликаю Вашу величність прислухатися до голосу людяності. – Цей лист, повністю переданий нам знаменитим сучасним істориком, глибоко вразив мене. Чоловік, що написав його, сам був схвилюваний і здивований ним. В його здивуванні геть не було, однак, потаємних докорів сумління, що охоплюють, при їхньому пробудженні, людей, які ображаються на свій розум за те, що він спав, коли вони дозволили собі піддатися щирому поривові серця. Він прийняв, у тій формі, в якій вона постала перед ним, думку, джерело якої він усвідомлював і поважав. І джерело думки, що вирвало в переможця Маренго цей дивний крик жалості й печалі, знову вдарило в битві під Сольферіно», – додає Поль де Молен.

до Брешії та до Песк'єри. Однак ця лінія була швидко полагоджена і знову відкрита для руху²³, щоб полегшити транспортування майна, боєприпасів, продовольства до союзної армії та забезпечити вивезення поранених зі шпиталів Брешії. На кожній станції були побудовані довгі вузькі бараки для прийому поранених, яких із вагонів кладали на ліжка чи на матраци, розміщені рядами. Під навісами стоять столи, на яких повно хліба, бульйону, вина і, головне, води, а також корпії та бинтів, потреба в яких відчувається постійно.

Велика кількість смолоскипів у руках молодих людей містечка, де зупинився поїзд із пораненими, розсіюють темряву, і ломбардські мешканці, ці імпровізовані санітари, поспішають виявити свою пошану і вдячність переможцям Сольферіно. Не підіймаючи голос, а, навпаки, у поштивій тиші вони перев'язують поранених або з великою батьківською турботливістю виносять їх із вагонів і обережнокладають на підготовлену для них постіль. Місцеві жінки приносять освіжаючі напої або всіляку їжу і роздають її у вагонах тим, хто вже одужує і має продовжувати їхати далі чи діставатися до Мілана.

У цьому місті, на вокзал якого прибувають з Брешії по тисячі поранених за ніч²⁴ на протязі кількох діб, героїв Сольферіно зустрічають так, як колись зустрічали героїв

²³ Такого результату добилися особливо завдяки енергійним діям п. Шарля Бро, міланського банкіра, єдиного члена правління Ломбардсько-Венеційської залізниці, що залишався в цьому місті.

²⁴ На середину червня 1859 р., а отже, ще до Сольферіно, у шпиталях Мілана вже перебували близько дев'яти тисяч поранених у попередніх боях. Головний шпиталь [Ospedale Maggiore], або велика цивільна лікарня (заснований у XV столітті Б'янкою Вісконті, дружиною герцога Сфорца), налічував їх близько трьох тисяч.

Мадженти й Мариньяно²⁵, тобто з невичерпною послужливістю й приязню.

Але тепер не пелюстки троянд кидають з прикрашених прапорами балконів розкішних палаців міланської аристократії на блискучі еполети та сліпучі від золота й емалі хрести граційні й красиві юні патриціанки, яких робить іще гарнішими пристрасне й захоплене хвилювання.

Тепер це гіркі сльози, вираз болісного зворушення, співчуття, що перетворюється в християнську, терпеливу й самовіддану турботу. Сім'ї, в яких є власні екіпажі, приїждять за пораненими на станцію, кількість таких екіпажів міланців мабуть перевищила п'ять сотень; найбагатші карети і найпростіші візки щовечора прямують на Порта-Тоса, де знаходиться платформа венеційської залізниці. Шляхетні італійські дами вважають за честь самим садовити в свої екіпажі, обкладені матрацами, простирадлами й подушками, гостей, що випадають ним, яких з вагонів до своїх розкішних карет переносять ломбардські дворяни разом зі своїми запопадливими слугами. Дорогою люди на вулицях вітають цих привілейованих у своїх стражданнях воїнів, чоловіки шанобливо знімають капелюхи і супроводжують повільні екіпажі зі смолоскипами, які освітлюють сумні обличчя поранених, котрі силкуються

²⁵ Як і в примітці на с. 45, Дюнан називає ломбардське містечко Меленьяно (Melegnano) його історичною назвою – Мариньяно (Marignano, французькою Marignan). Саме під нею воно було відоме багатьом поколінням франкомовних читачів через битву при Мариньяно 1515 року, у якій французькі війська та їх венеційські союзники завдали рішучої поразки загонам швейцарців (що мали славу непереможних) та союзного їм Міланського герцогства (прим. наук. ред.)

посміхатись у відповідь. Так їх проводжають аж до входу в палаци й гостинні будинки, де на поранених чекає найтепліше піклування.

Кожна сім'я хоче взяти до себе французьких поранених і прагне всіма можливими способами полегшити їм життя далеко від батьківщини, від рідних і друзів. Кращі лікарі доглядають за пораненими в приватних будинках, і в шпиталях²⁶.

Найзнатніші міланські дами виявляють до поранених мужню й невтомну турботу. Вони відвідують і простих солдатів, і офіцерів і проводять біля їхніх ліжок багато часу. Синьйора Убольді де Капеї, синьйора Бозеллі, синьйора Сала, уроджена графиня Таверна, і багато інших знатних дам, забуваючи про свої звички до світського й затишного життя, проводять цілі місяці при ліжках хворих, стаючи їхніми ангелами-хранителями. Всі ці добрі справи робляться без чванькуватості, і це піклування, ця турбота, ця щохвилинна увага

²⁶ Більшість міланців мали, не зволікаючи, записати в шпиталях хворих солдатів, яких вони взяли до себе, оскільки потрібно було уникнути розповсюдження медичної допомоги і перевантаження лікарів, які не встигали обходити всіх.

Загальне керівництво шпиталями міста було покладене на доктора Кювельє, який з гідністю справлявся зі складною роботою, дорученою йому головним хірургом італійської армії. Після Сольферіно головному хірургу плідно допомагав пан Фаральдо, головний інтендант провінції Брешія, чия прекрасна діяльність у таких тяжких обставинах та високе почуття обов'язку заслуговують на найтепліші слова.

Виходячи в середині червня з Мілана на Брешію, французька армія залишила по собі санітарні приміщення, розраховані на прийняття понад восьми тисяч поранених.

Потрібно відзначити хорошу організацію французької армії з гуманітарної точки зору завдяки зусиллям таких особистостей, як військовий міністр маршал Рандон, заступник начальника штабу італійської армії маршал Вайян, помічник заступника начальника штабу армії генерал Мартемпре.

разом із вдячністю сімей поранених заслуговують на шанобливу подяку кожного. Деякі з цих дам були матері, чиє жалобне вбрання свідчило про нещодавні болісні втрати. Згадаймо з цього приводу незрівнянні слова, сказані однією з них докторові Бертерану: «Війна забрала в мене, – сказала йому маркіза Л***, – мого старшого сина, він помер вісім місяців тому через поранення, отримане ним у лавах вашої армії в Севастополі. Коли я дізналася, що в Мілан прибувають французькі поранені і що я можу піклуватися про них, я відчула, що це Бог посилає мені своє перше втішення...».

Пані графиня Веррі-Борромео, голова великого центрального комітету допомоги²⁷, постійно хотіла керувати роботою складів білизни й корпії, а крім того, незважаючи на свій немолодий вік, знаходила час, щоб

²⁷ Графиня Джустина Веррі, уроджена Борромео, померла в Мілані в 1860 р., залишивши по собі найтеплішу пам'ять у тих, кому пощастило знати її. – Великі склади корпії й бинтів на Контрада Сан-Паоло, якими вона порядкувала з великою майстерністю, постачалися великими обозами з різних міст і районів, але переважно з Турина, де маркіза Паллавічіно-Тривульціо займалася тією ж справою, що й синьйора Веррі в Мілані.

Женева та інші міста Швейцарії, а також і Савойї, надіслали до Турина дуже значну кількість білизни та корпії через доктора Аппія, який у Женеві взяв на себе ініціативу цієї благородної справи. Досить значні суми грошей були виділені, щоб надавати пораненим, без поділу за національністю, всіляку допомогу. Пані графиня де Г*** [Гаспарен] ініціювала з цією метою створення спеціального комітету, і ця пропозиція, схвально зустрінута в Парижі, почала реалізовуватись у Женеві. З цієї нейтральної країни, де симпатії природно розподіляються між двома противними арміями, передавалася до офіційних комітетів Турина й Мілана допомога для неупередженого розподілу між французами, німцями та італійцями.

У Турині маркіза Паллавічіно-Тривульціо, добра, щедра і самовіддана жінка, очолювала комітет (Жіночий комітет для збору бинтів та корпії для поранених) з усією його діяльністю, яку вимагало таке велике завдання. – В Турині були створені й інші комітети, і населення міста відзначилося дуже добрим ставленням до жертв війни.

по кілька годин читати пораненим. Поранені й хворі розміщені у усіх палацах. Палац Борромео (на острові [на озері Маджоре]) налічує їх три сотні. Настоятелька урсулинок, сестра Марина Відемарі, з величезним милосердям керує великим шпиталем, що править за взірць порядку й чистоти і де всю роботу виконують монахині.

Але мало-помалу дорогою на Турин проходять заго-ни виписаних зі шпиталів французьких солдатів. Із засмаглими під італійським сонцем обличчями одні з них ідуть, тримаючи руку на перев'язі, другі спираються на милиці, і всі зі слідами тяжких поранень. Їхня військова форма зношена і подрана, але у всіх у них чудова білизна, якою їх щедро наділили багаті італійці, щоб замінити їхні закривавлені сорочки: «Ви пролили кров, захищаючи нашу країну, – казали їм італійці, – і ми хочемо зберегти пам'ять про це». Ці солдати, ще за кілька тижнів до цього сильні й здорові, а нині хто без руки, хто без ноги, хто з перев'язаною закривавленою головою, покірно зносять своє лихо. Але, не в змозі більше продовжувати службу в армії чи допомагати своїм сім'ям, вони з болісною гіркістю бачать, що стають предметами співчуття й жалості, полишеними на інших людей та на самих себе.

Не можу втриматися й не згадати про те, як, повернувшись із Сольферіно, я зустрівся в Мілані з поважною літньою людиною, маркізом Ш. [Шарлем] де Бріа, колишнім депутатом і колишнім мером Бордо, який, володіючи великим багатством, вирішив поїхати в Італію з єдиною метою бути корисним пораненим солдатам. Я був радий допомогти цьому благородному філантропові вихати в Брешію: у першій половині липня на вокзалі

Порта-Тоса, куди я проводжав його, було таке безладдя й така тіснява, що до вагонів діставатися доводилося з неймовірними труднощами. Попри його вік, його становище і офіційну місію (якщо не помиляюсь, він був відряджений з цілком благодійною місією), він не міг отримати місце в своєму потягу. Цей маленький випадок може дати уяву про надзвичайні маси людей, що захаращували станцію й підходи до неї.

Скільки цікавих фактів залишаться назавжди невідомими! Ось благородний приклад іншого француза, майже глухого, який теж подолав триста льє, щоб надати якусь допомогу своїм співвітчизникам. Прибувши в Мілан і побачивши там майже покинутих австрійських поранених, він піклується про них і намагається допомагати їм усім, чим може, забувши зло, вчинене йому сорок п'ять років тому австрійським офіцером. У 1814 році, коли армії Священного союзу захопили Францію, той офіцер, обрав собі квартирую оселю батьків цього француза, тоді ще зовсім юного і хворого на недугу, яку не міг терпіти той іноземний військовий. Тож він грубо вигнав юнака з дому, і ніхто не міг нічого вдіяти, а бідолашний хлопець втратив через цю брутальність слух на все життя.

В одному зі шпиталів Мілана сержант зуавів гвардії, чоловік з енергійним і гордим виглядом, якому ампутували ногу, а він витримав цю жорстоку операцію без жодного стогону, невдовзі відчув глибокий сум, хоча стан його поліпшувався і одужання просувалося задовільно. Цей смуток його зростав зо дня в день, і ніхто не міг пояснити його. Сестра милосердя навіть побачила

одного разу сльози на його очах, хоча сам він, можливо, ніколи не плакав. Вона почала розпитувати його, і він зрештою зізнався добрій монахині, що він єдина опора в своїй літньої й хворої матері, і, що коли він був здоровий, то кожного місяця висилав їй п'ять франків з того, що заощаджував зі своєї платні. А тепер він не має змоги допомагати їй, а їй мабуть зараз дуже потрібні гроші, бо він не міг надсилати ту свою звичайну суму. Сповнена співчуття сестра милосердя дала йому монету в сто су, яка була одразу надіслана у Францію. Але коли графиня Т*** зацікавилася цим мужнім і благородним солдатом і дізналася про причину його надзвичайного смутку, то підійшла до нього, щоб дати йому грошей для його матері та його самого. Проте він відмовився і так подякував графині: «Залиште ці гроші для інших, яким вони потрібніші за мене. А щодо моєї матері, то я сподіваюся надсилати їй гроші з наступного місяця, бо надіюся, що скоро зможу працювати».

Одна знатна міланська дама з дуже знаменитого роду надала в розпорядження поранених один зі своїх палаців зі ста п'ятдесятьма ліжками. Серед солдатів, що потрапили в цей чудовий палац був один гренадер 70-го полку, якому ампутували ногу, і життя якого трималося на волосині. Ця дама, бажаючи утішити солдата, говорила з ним про його сім'ю, а він розповів їй, що є єдиним сином селян з департаменту Жер, і що його неймовірно печалить те, що він залишить рідних у великій нужді, оскільки лише він міг би допомагати їм жити. Він казав, що для нього великою утіхою була б можливість обняти свою мати перед смертю. Ця дама, нічого не кажучи йому

про свої наміри, сідає в поїзд і їде в департамент Жер до тієї сім'ї, отримавши її адресу. А там вона залишає дві тисячі франків старому хворому батькові, бере з собою мати солдата, везе бідну селянку в Мілан і за шість днів після розмови цієї дами з гренадером, син зміг обійняти свою матір, проливаючи сльози та благословляючи свою благодійницю.

Але навіщо описував я стільки сцен болю й розпуки, навіщо викликав, можливо, тяжкі почуття? Навіщо було описувати стільки гірких сцен і розповідати про них у манері, яка може видатись скрупульозною й уводити у відчай?

На це цілком природне запитання ми дозволимо собі відповісти іншим запитанням.

Чи немає способу в мирний і спокійний час утворити товариства допомоги, метою яких було б забезпечувати догляд за пораненими під час війни з боку старанних, самовідданих і добре підготовлених для такої роботи волонтерів?»

Зважаючи, що потрібно забути про побажання і сподівання членів Товариства друзів миру, про мрії абата Сен-П'єра та про благородні наміри графа Селлона;

Зважаючи, що можна сказати слідом за великим мислителем²⁸, що «люди дійшли до того, що вбивають одні одних, хоча між ними немає ненависті, і верхом слави і найкращим із мистецтв стало мистецтво знищувати одні одних»;

²⁸ Мова про єпископа Жака-Беніня Боссює (1627-1704). Наведена Дюнаном цитата міститься у його «Міркуванні про всесвітню історію» (*Discours sur l'histoire universelle*) (прим. наук. ред.).

Зважаючи на те, що заявляють, ніби «війна божественна», як стверджує граф Жозеф де Местр;

Зважаючи на те, що кожного дня вигадують нові й жахливі засоби знищення з затятістю, гідною кращої мети, а винахідників цих смертельних засобів нахваляють і заохочують в більшості великих держав Європи, де всі озброюються наввипередки;

Зважаючи нарешті на те, що настрої в Європі, не кажучи про інші ознаки, можуть призвести до воєн, які здаються неминучими в більш або менш далекому майбутньому;

Чому б не скористатися періодом відносно спокійного життя, щоб вивчити та спробувати розв'язати питання такої великої і всесвітньої ваги як з точки зору людяності, так і з точки зору християнства?

Коли над цим таким важливим для всіх питанням замислиться кожний, то воно, поза всяким сумнівом, матиме результатом роздуми та документи ученіших і компетентніших людей. Але чи не є вже зараз очевидним, що, аби спробувати досягти цієї мети, потрібно було б, щоб ця ідея, подана різним гілкам великої європейської сім'ї привернула до себе увагу і викликала розуміння всіх тих, хто має піднесену душу і серце, здатне хвилюватися через страждання собі подібних?

Створені на постійних засадах подібні товариства не працюватимуть, звичайно, в мирний час, але повинні бути зорганізовані на випадок війни. Вони мали б користуватися не тільки прихильністю властей країн, де вони виникли, але й повинні були б мати змогу, в разі війни, звертатися до очільників держав, що воюють

між собою, по дозволи та сприяння у виконанні своєї роботи. Такі товариства повинні були б мати в своєму складі в кожній країні членами вищого керівного комітету найвідоміших і найшановніших людей. Ці комітети зверталися б до всіх, хто з почуттів справжньої людяності погодився б присвятити себе на якийсь час цій милосердній діяльності, яка полягала б у тому, щоб, за узгодженням із військовими інтендантствами, тобто з їхньою підтримкою та, за потреби, під їхнім керівництвом, надавати допомогу на полі бою безпосередньо під час бойових дій; і в подальшому продовжувати надавати таку допомогу пораненим у шпиталях аж до їхнього повного одужання. Ця готовність виявлятиметься швидше, ніж ми уявляємо собі це зараз, і багато людей, упевнених, що можуть так бути корисними і робити добрі справи за схвалення та сприяння вищих органів влади, братимуться, навіть за власні кошти, на якийсь час за виконання такої в найвищому розумінні людської справи. У наше століття, яке звинувачують в егоїзмі та байдужості, яка можливість для благородних серцем і співчутливих людей, для людей з рицарською натурою кинути виклик тим самим загрозам, що стоять перед воїнами, але для цілком добровільного виконання місії миру, втішання й самовідданості!

Приклади, що їх подає нам історія, свідчать, що немає нічого незбутнього в тім, щоб сподіватися на таку готовність, і, щоб не наводити більше кількох таких прикладів, хіба не знаємо ми, як архієпископ Міланський, святий Карло Борромео примчав з глибини своєї єпархії до цього міста під час епідемії чуми

1526 р., щоб, не дивлячись на заразу, подавати допомогу і підбадьорювати всіх громадян? І чи не був його приклад повторений у 1627 р. Федеріго Боррмео? Хіба єпископ Бельзенс де Кастельморон не відзначився героїчною самовідданістю, коли це страшне лихо вирувало в Марселі у 1720-1721 рр.? Хіба чоловік на ім'я Джон Говард не проїхав Європою, відвідуючи в'язниці, лазарети, шпиталі, та посприяв проведенню плідних реформ у цих закладах? Він помер у 1790 р. в Херсоні, заразившись від хворого, коли відвідував хворих на чуму в Криму. Добре відома сестра Марта з Безансона, яка в 1813-1815 рр. перев'язувала поранених союзної армії, так само, як і французьких солдатів. А перед нею інша монахиня, сестра Барбара Шинер, відзначилася в 1799 р. у Фрібурі, доглядаючи за пораненими військ, що вдерлися в її країну, та за своїми співвітчизниками.

Та звернімо особливу увагу на два сучасні приклади самовідданості, які стосуються Східної [Кримської] війни і більш безпосередньо пов'язані з питанням, яким ми займаємось. Поки добрі сестри милосердя піклувалися про поранених і хворих французької армії в Криму, з півночі та з заходу до російської й англійської армій рухалися два легіони відважних санітарок, очолювані двома святими жінками. Так невдовзі після початку війни велика княгиня російська Єлена Павлівна, уроджена Шарлотта Вюртемберзька, вдова великого князя Михаїла, поїхала з Петербурга разом із трьома сотнями жінок, які їхали служити санітарками в кримських шпиталях, де їх благословляли тисячі

російських солдатів²⁹. А з іншого боку міс Флоренс Найтінгейл, яка відвідувала лікарні Англії та основні заклади милосердя та добродійності на континенті і присвятила себе добрим справам, відмовившись від затишку й розкоші, отримала настійливе прохання воєнного міністра Британської імперії лорда Сіднея Герберта виїхати для допомоги англійським пораненим солдатам на Сході. Міс Найтінгейл, чиє ім'я в той час уже набуло популярності, без вагань взялася за цю добру справу, знаючи, як прихильно ставиться до неї її королева. Вона виїхала у Константинополь і в Скутарі в листопаді 1854 р. з тридцятьма сімома англійськими жінками, які, прибувши на місце, одразу взялися доглядати численних поранених під Інкерманом. У 1855 р. туди ж приїхала і міс Стенлі з п'ятдесятьма новими жінками, і це дало змогу міс Найтінгейл виїхати в Балаклаву і проінспектувати тамтешні шпиталі. Відомо все, що вона змогла зробити протягом цього довгого і важкого випробування, до якого спонукала її палка любов для стражденного людства³⁰.

Але в безкінечному числі інших прикладів самовідданості, більшість яких залишилася в невідомості,

²⁹ Під час Східної війни, взимку 1854-1855 рр., імператор Росії Олександр II відвідав шпиталі Криму. Цей могутній государ, добре відомий своїм добрим серцем, щедрою й людяною душею, був сильно вражений жалким видовищем, що постало перед його очима, коли він вирішив домовлятися про мир, не в змозі думати про продовження кровопролиття, від якого потерпали в такій великій кількості його піддані.

³⁰ Образ міс Флоренс Найтінгейл, яка проходить уночі з маленькою лампою в руці великими палатами військових шпиталів і записує стан кожного хворого, щоб забезпечити їх найбільш необхідними заспокоїливими й лікувальними засобами, ніколи не зітреться з серця людей, які були предметом чи свідками її високого милосердя, і традиція її героїчної й святої самовідданості назавжди збережеться в анналах історії.

скільки виявилось їх більш або менш безплідних, тому що вони були ізольовані й не користувалися колективною й організованою підтримкою! Якби на час битви під Сольферіно існувало Міжнародне товариство допомоги, і 24-го, 25-го і 26-го червня були б добровільні санітари в Кастільйоне чи в Брешії того ж часу, або в Мілані чи у Вероні, скільки неоціненного добра вони могли б зробити!

Хто може припустити, що легіон активних, стараних і відважних помічників був би непотрібний на тому полі нищення протягом згубної ночі проти неділі, коли стони й надривні благання лилися з грудей тисяч пораниених, що мучилися від нестерпного болю і невимовної тортури спрагою!

Якби принц Ізенбурзький і з ним стільки бідолашних воїнів були підібрані раніше співчутливими руками з вологої й закривавленої землі, де він лежав непритомним, він не страждав би ще й нині від поранень, які були небезпечно ускладнені багатогодинною відсутністю допомоги. І якби його кінь не допоміг знайти його серед трупів, він напевне помер би за браком допомоги разом із багатьма іншими пораниеними, які теж є божими створіннями і смерть яких також була б тяжким ударом по їхніх близьких.

Згадаймо про гарних дівчат і славних жінок Кастільйоне, які, попри всію їхню самовідданість, могли б врятувати від смерті багатьох покалічених військових, які могли одужати, і яким вони надавали свою допомогу. Але ж вони могли тільки надавати їх якесь легке полегшення! Там потрібні були не тільки ті слабкі й недосвідчені

жінки, а ще й поруч із ними співчутливі й навчені люди, здібні, тверді, організовані наперед і в достатній кількості, щоб діяти одразу за чітким порядком і разом. Тоді б вдалося уникнути більшості прикрих смертей і хвороб, які ускладнюють поранення, і ті, навіть якщо не були спочатку тяжкими, дуже швидко перетворювалися на смертельні.

Якби було достатньо помічників, щоб виносити поранених на рівнинах Медоле, з ярів Сан-Мартіно, зі схилів гори Фонтана та пагорбів Сольферіно, то 24-го червня не лежав би тоді довгими годинами, жахаючись, що його покинули, той бідолашний берсальєр, той улан чи зуав, які, намагаючись піднятися попри страшний біль, даремно махали рукою здалеку, щоб ноші донесли до них. І не сталися б ті страшні випадки, коли наступного дня, як це на превеликий жаль і було, ховали й живих разом із мертвими! Якби військо мало для перевезення поранених більш досконалі транспортні засоби, ніж ті, що є нині³¹, можна було б уникнути нестерпно болісної ампутації в стрільця гвардії, яку він змушений був перенести в Брешиї, і яка стала необхідною через прикрий брак медичної допомоги під час транспортування з полкового лазарету до Кастільйоне, і за те, що

³¹ Зменшуючи, завдяки кращим транспортним засобам, нещасні випадки під час перевезення поранених з поля бою до лазарету, ми зменшимо кількість ампутацій, і це вже неабияке досягнення з гуманної точки зору. Далі, зменшуючи кількість ампутуваних, ми зменшуємо і витрати урядів, яким потрібно буде виплачувати пенсію інвалідам. Останнім часом спеціальним вивченням питання транспортування поранених займалися деякі лікарі. Так доктор Аппія вигадав просте й легке пристосування, яке пом'якшує тряску в дорозі, і є дуже корисним для випадків з переломами кінцівок. На це питання звернув увагу і доктор Мартрес, і воно може стати предметом вивчення й реалізації для товариств, створення яких ми бажаємо.

він не помер від наслідків операції, яку не витримували багато солдатів, він має дякувати лише своєму власному зоровому організмові.

Хіба не повинна картина цих молодих інвалідів, позбавлених руки чи ноги, що сумно повертаються до своїх домівок, породити докори чи жаль за те, що не було зроблено спроб запобігти згубним наслідкам поранень, які могли б бути вилікувані ефективною та вчасно й доцільно поданою медичною допомогою? А ті вмираючі, кинуті в лазаретах Кастільйоне чи в лікарнях Брешії, ті, зокрема, чию рідну мову геть не могли зрозуміти, чи довелося б їм умирати з прокльонами і богохульством на устах, якби поруч був хтось, хто міг би зрозуміти їх, слухати й утішати?³² Чи можна казати, що, попри всі старання зусилля міст Ломбардії та мешканців Брешії, ще не лишилася величезна маса того, що слід було б зробити? – У жодній війні, в жодне століття світ не бачив такої послужливості, такого великого виявлення милосердя, і проте ці загальні й гідні великої поваги старання виявилися геть недостатніми і несумірними з потрібним обсягом допомоги. Втім, допомога ця геть не надавалася нещасним австрійцям, а була спрямована на поранених союзницької армії: такою була вдячність народу, якого звільнили від гніту, і вона викликала цей тимчасовий порив ентузіазму й співчуття! – Було, звичайно в Італії чимало відважних жінок з невтомним терпінням і завзятістю,

³² Під час Італійської війни траплялися навіть солдати, які так страждали від туги за домом, що, не маючи інших хвороб і жодних поранень, вмирали просто через неї.

але, на жаль, їх можна порахувати по пальцях! Люди втомилися, заразні хвороби відлякали тих, хто завзято прийшов на допомоги попервах. Санітари й помічники, стомлені або збентежені, не змогли тривалий час робити те, чого від них чекали.

Для такого роду роботи не потрібні наймані люди. Надто часто штатні санітари стають грубими або ж не бажають працювати через відразу та надмірну втому. Крім того, потрібно налагодити негайне надання допомоги, адже те, що можна врятувати пораненого сьогодні, вже не врятує його завтра, а втрачаючи час, ми отримуємо гангрену, яка й уб'є хворого³³. Потрібні, отже, добровільні санітари й санітарки, старанні, підготовлені й ознайомлені з цією роботою, а командування військ повинне підтримувати їх і сприяти їм у виконанні їхньої місії. Персонал військових лазаретів завжди в недостатньому числі, і навіть якщо це число подвоїти чи потроїти, його буде не вистачати і тепер, і завжди. Потрібно обов'язково залучати громадян: ми змушені це робити і будемо постійно змушені, тому що тільки за співпраці з населенням можна сподіватися досягти мети, про яку йдеться. Необхідно, отже, закликаати і просити людей усіх країн і будь-якого становища,

³³ На початку Італійської кампанії, ще до боїв, в одному женевському салоні пані Н*** запропонувала створити Комітет для надання допомоги пораненим, але багато тих, хто слухав її, знайшли цю її пропозицію надто передчасною, і навіть сам я не втримався, щоб сказати: «Як можна думати про корпію, коли немає ще жодного пораненого?». Однак уже з перших боїв ця корпія стала в пригоді для шпиталів Ломбардії й Венето! – Побачивши особисто ті події, які я описав, я змінив свою думку щодо них і вирішив поділитися деякими роздумами з цього питання; тож дай Боже, щоб вони були зустрінуті краще, ніж я сам у травні 1859 р. сприйняв пропозицію пані Н***!

Дипломатична конференція 1864 р. у Женеві

«...сформулювати певний міжнародний, договірний і священний принцип, який після схвалення й ратифікації став би основою для товариств допомоги пораненим у різних країнах Європи»

можновладців і найпростіших ремісників, оскільки всі можуть, тим чи іншим способом, кожен у своїй царині та згідно зі своїми силами, певною мірою сприяти здійсненню цієї благородної справи.

Цей заклик адресується жінкам і чоловікам, великій княгині, що сидить на сходинках трону, і простій старанній сироті служниці, бідній вдові, що живе сама на землі і бажає присвятити свої останні сили на добро своєму ближньому; він адресується генералові і комендантові табору, філантропу і письменнику, який може зі свого кабінету своїм талантом і публікаціями розгорнути питання, яке стосується всього людства і, в певному сенсі, кожного народу, кожного краю, навіть кожної сім'ї, оскільки ніхто не може вважати, що він назавжди захищений від загрози війни. Якщо австрійський і французький генерали змогли сидіти разом і поруч за гостинним столом короля Пруссії і вести приятельську бесіду, хто міг би завадити їм розглянути і обговорити питання, настільки гідне зацікавити їх і привернути до себе їхню увагу?

За надзвичайних нагод, таких, наприклад, коли в Кельні чи в Шалоні зустрічаються великі майстри воєнного мистецтва з різних націй, хіба не бажано було б, аби вони скористалися цією подобою конгресу, щоб сформулювати певний міжнародний, договірний і священний принцип, який після схвалення й ратифікації став би основою для товариств допомоги пораненим у різних країнах Європи? Домовитися і заздалегідь ухвалити потрібні заходи тим більш важливо, що з початком бойових дій ворожі сторони вже погано налаштовані одна до одної і

розглядають усі питання лише з єдиної та обмеженої точки зору своїх співгромадян³⁴.

Людству й цивілізації нагально потрібна описана мною тут діяльність. Вона стає навіть обов'язком, виконанню якого повинен сприяти кожен, хто має якийсь вплив, і кожна порядна людина повинна принаймні думати про це. Який князь, який монарх відмовиться підтримувати такі Товариства і не буде щасливий, коли солдати його армії будуть упевнені, що в разі поранення вони отримають негайну та потрібну допомогу? Яка держава не захоче надати захист тим, хто прагнутимуть у такий спосіб зберігати життя громадян, корисних своїй країні, адже хіба військовий, поранений при захисті чи при службі своїй країні, не заслуговує на турботу з боку своєї батьківщини? Який офіцер, який генерал, якщо він вважає своїх солдат, так би мовити, «своїми дітьми», не багатиме сприяти роботі таких санітарів? Який військовий інтендант, який полковий хірург не прийме з вдячністю допомогу когорта розумних людей, покликаних тактовно і турботливо працювати під правильним і мудрим керівництвом?³⁵ Нарешті, в часи, коли стільки говорять

³⁴ Хіба не скликають малі конгреси виключно для розгляду вочевидь менш важливих питань, і хіба немає міжнародних товариств, які займаються промисловістю, благодійністю, суспільною користю, або конгресів учених, юрисконсультів, агрономів, статистиків, економістів тощо?

³⁵ За допомогою таких товариств, які ми передбачаємо, можна буде уникнути як бездумного використання, так і неправильного розподілу коштів і передбаченої допомоги. – Під час Східної війни, наприклад, до Криму, навіть і з Санкт-Петербурга відправлялися значні кількості корпії, приготовленої російськими жінками, але ці тюки, замість потрапляти до шпиталів, яким вони призначалися, були спрямовані на паперові фабрики, а ті скористалися ними для потреб власного виробництва.

про прогрес і цивілізацію, та оскільки воєн, на жаль, ще не можна уникнути, чи не потрібно робити все, щоб у душі гуманності й справжньої цивілізації запобігти або принаймні зменшити їхнє жажіття?

Для того, щоб бути впровадженою в життя у великих розмірах, ця справа потребуватиме, щоправда, досить значних коштів, але необхідних на неї грошей ніколи не забракне. У воєнний час кожен вноситиме свою лепту або додаватиме свій внесок на заклик комітетів. Населення не залишатиметься апатичним і байдужим, коли битимуться діти країни: хіба пролита в боях кров не та, що тече в жилах всієї нації! Тож не перешкоди такого роду можуть завадити просуванню цієї справи. Складність не в цьому, і питання цілковито полягає в серйозній підготовці до справи такого масштабу і в самому створенні потрібних товаристів³⁶.

Якщо нові й страшні засоби знищення, якими воюють народи зараз, мають нібито в майбутньому скорочувати тривалість воєн, то це значить, що битви будуть завдяки цьому набагато більш кровопролитними. І в цьому столітті, коли таку велику роль відіграє непередбачуване, чи не можуть війни розв'язуватися тими чи іншими сторонами цілком раптово або цілком

³⁶ «...Потрібно, щоб побачили на тих хвилюючих прикладах, які ви наводите, – написав мені 19 жовтня 1862 р. поважаний генерал Дюфур, – скільки мук і сліз коштує воєнна слава. Ми надто схильні бачити лише блискучий бік війни і заплющуємо очі на її сумні наслідки.. Доцільно, – каже видатний генерал Швейцарської Конфедерації, – привернути увагу до цього гуманітарного питання, і ваша розповідь видається мені дуже придатною для цього. Уважне й глибоке вивчення ваших пропозицій може наблизити потрібне рішення з допомогою філантропів усіх країн».

несподівано? – І чи не достатньо, з огляду на самі лише ці міркування, цих причин, щоб убезпечити себе від несподіванок?

Подальша доля пропозицій Анрі Дюнан

У своїй праці «Спогад про Сольферіно» Анрі Дюнан не обмежився розповіддю про кровопролитну битву та спогадами про свої враження і власні дії. Він висловив у ній також думки й пропозиції, які стосувалися майбутнього, а їхня реалізація мала унеможливити повторення страждань, побачених у Сольферіно. Ці думки та пропозиції, сміливі й скромні одночасно, а також їхнє швидке проведення в життя поставили книжку Дюнан на рівень, вищий за ту чи іншу розповідь про війну, роблять цю його працю гідною прочитання та необхідною для розуміння світової організації, що носить назву Червоного Хреста.

Висловлені Дюнаном пропозиції мали подвійну ціль: з одного боку, створення в усіх країнах добровольчих «товариств допомоги, метою яких було б забезпечувати догляд за пораненими під час війни». І, з іншого боку, розробка «міжнародного, договірної і священного принципу» як основу та підтримку товариств допомоги. Яка доля чекала на ці пропозиції впродовж десятиліть, що минули з тієї пори?

У 1863 р., за чотири роки після битви під Сольферіно та за рік після публікації книжки Дюнан приватний комітет, до складу якого входили генерал Дюфур, Гюстав Муаньє, лікарі Теодор Монуар і Луї Аппія, а також сам Анрі Дюнан, організував у Женеві проведення конгресу,

в якому взяли участь представники 16 країн³⁷. Цей конгрес рекомендував створити *національні товариства допомоги* і закликав уряди надавати таким товариствам захист і підтримку. Конгрес, крім того, висловив побажання, щоб у воєнний час воюючі сторони оголосили нейтральними, тобто недоторканими, лазарети й польові шпиталі, і щоб цей захист поширювався на медичний персонал армій, на добровільних помічників і на самих поранених, а також щоб уряди визначили спільний розпізнавальний знак для персоналу і об'єктів, на яких поширюється такий захист.

У 1864 р. швейцарська Федеральна рада організувала в Женеві *Дипломатичну конференцію*, в якій взяли участь уповноважені представники 16 країн. Ця конференція виробила *Женевську конвенцію про полегшення долі військових, поранених у воюючих арміях*, підписану 22 серпня того ж року і ратифіковану в наступні роки майже всіма державами. Конвенція давала життя побажанням, висловленим на конгресі 1863 р. і формулювала важливий принцип – вирішальний для всієї цієї ініціативи, а саме, що поранені й хворі військові повинні евакуюватися й лікуватися *незалежно від їхньої національності*. Емблемою, що гарантує захист і допомогу, що надаються в такий спосіб, був обраний геральдичний знак червоного хреста на білому тлі. Ця емблема є даниною поваги Швейцарії, чий національний кольори вона відтворює в оберненому вигляді.

³⁷ Офіційне уповноваження з боку власних урядів мали представники 14 країн. Зокрема, попри участь членів женеvського «Комітету п'ятьох», Швейцарська Конфедерація не мала офіційного представництва на конференції. (прим. наук. ред.)

На основі рішень конгресу 1863 року та найпершої Женевської конвенції мало-помалу створювалася гуманітарна організація під назвою «Міжнародний Рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця», а також розгорталася велика міжнародно визнана конвенційна діяльність, яку передбачають Женевські конвенції з захисту жертв війни. Світова організація, з одного боку, конвенційна діяльність, з іншого: гуманітарна допомога і юридичний захист діють спільно і забезпечують взаємну підтримку. Їхнє об'єднання народжує силу, яка в добу великого лиха означала для тисяч людей порятунк, підтримку та втішення.

Ще до підписання Женевської конвенції «Комітет п'ятьох», зберігаючи свій чисто швейцарський статус, був перетворений на «Міжнародний комітет допомоги пораненим військовим», який пізніше дістав назву «Міжнародний Комітет Червоного Хреста» і поставив собі за мету заохочувати створення національних товариств Червоного Хреста, сприяти їхній спільній діяльності і в разі війни виступати як безсторонній орган для забезпечення захисту жертв війни та надавати допомогу в будь-якому місці. Під час двох світових війн Міжнародний Червоний Хрест піклувався насамперед про долю військовополонених, влаштовуючи відвідання таборів і утворивши в Женеві Центральне інформаційне агентство, яке забезпечило обмін мільйонами листів між військовополоненими та їхніми сім'ями. Під час Другої світової війни Міжнародний Червоний Хрест поширив свою діяльність з захисту й допомоги на цивільних громадян, зокрема на інтернованих і на цивільне населення

окупованих територій. З часів Першої світової війни Міжнародний Червоний Хрест також значною мірою сприяв удосконаленню та доповненню Женевських конвенцій. Заходи з їхнього перегляду та вироблення нових положень, прийнятих у 1929 і в 1949 р., про які буде сказано далі, також здійснювалися переважно за його ініціативою.

Створення національних товариств Червоного Хреста набуло великого підйому одразу після 1863-4 рр. і далі з огляду на конфлікти, що виникали між країнами. Про розвиток цього руху за межами європейських кордонів свідчить той факт, що поряд із товариствами Червоного Хреста створювалися товариства Червоного Півмісяця з відповідними емблемами. Нині 149 національних товариств, які налічують близько 250 мільйонів членів і співробітників, входять у Міжнародний Рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця³⁸. Крім того, Молодіжний Червоний Хрест налічує понад 60 мільйонів молодих членів віком від 10 до 18 років. Сфера діяльності національних товариств вийшла далеко за межі завдань, визначених Дюнаном і конгресом 1863 р. Починаючи з медичної допомоги «пораненим і хворим військовим», допомога була поширена на всіх жертв війни і нині надається в'язням, пораненим і хворим цивільним, інтернованим і депортованим, евакуйованим особам, людям без притулку, населенню окупованих територій, біженцям.

Розширення діяльності Червоного Хреста у період

³⁸ Дані станом на час написання статті (1979 рік). На 2024 рік у Міжнародному Русі налічується 191 національне товариство та понад 16 мільйонів волонтерів, не рахуючи працівників і членів (прим. наук. ред.)

воєн потягнуло за собою і розширення завдань, що виконуються у мирний час. Співробітники, які надавали свою допомогу Червоному Хресту і відзначилися в періоди лиха, не бажають і не повинні залишатися бездіяльними. Необхідно, навпаки, щоб вони мали змогу сприяти виконанню гуманітарних завдань, які щоденно постають як у промислово розвинутих країнах, так і в країнах третього світу. Так була налагоджена «мирна праця» національних товариств і розвивалася їхня діяльність з допомоги хворим, пораненим і інвалідам, а також з підтримки літніх громадян і дітей, жертв катастроф, що сталися або в самій країні, або за її межами. Ці медико-соціальні завдання мирного часу доповнилися після Першої світової війни діяльністю Молодіжного Червоного Хреста, який готує молодь до участі в наданні допомоги і прагне, крім того, розвивати взаєморозуміння та дружбу між молоддю всіх країн.

У 1919 р. Національні товариства Червоного Хреста об'єдналися в світову федерацію – Лігу Товариств Червоного Хреста³⁹. На відміну від Міжнародного Комітету Червоного Хреста (до складу якого входять виключно громадяни Швейцарії – гарантія незалежності, нейтральності та неупередженості), Ліга являє собою форум, на якому представники національних товариств усіх країн зустрічаються на засадах рівноправності, діляться досвідом і надають допомогу одні одним. Основні завдання Ліги полягають у заохоченні розвитку численних новостворених національних товариств, у сти-

³⁹ З 1991 року носить назву «Міжнародна Федерація Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця» (прим. наук. ред.)

мулюванні та координації діяльності всіх національних товариств, зокрема в питаннях надання допомоги під час природного лиха.

У 1928 р. Міжнародний Комітет Червоного Хреста, Ліга і національні товариства об'єдналися в «рамкову» організацію під назвою «Міжнародний Червоний Хрест», а нині Міжнародний Рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Статут цієї організації визначає повноваження і взаємні стосунки Комітету й Ліги: ним зазначається, що Міжнародна конференція Червоного Хреста і Червоного Півмісяця у складі представників визнаних Національних Товариств, Міжнародного Комітету, Міжнародної Федерації та держав, що приєдналися до Женевських конвенцій забезпечує цілісність діяльності усіх складових Руху.

Так само, як із часом мінялися ці організації з урахуванням нових потреб, Конвенція 1864 р. теж приводилася у відповідність до обставин і доповнювалася новими інструментами. Перша мирна конференція в Гаазі (1899 р.) прийняла нову конвенцію «Про застосування до морської війни начал Женевської конвенції 1864 р.». Конвенція 1864 р. була переглянута в 1906 р., і в ній уперше були зазначені добровольчі товариства допомоги. Друга мирна конференція в Гаазі (1907 р.) прийняла «Конвенцію про закони та звичаї сухопутної війни», якою забороняється використання засобів війни, що призводять до жорстоких і непотрібних страждань, вимагається гуманне ставлення до військовополонених, а також поважання певних основоположних прав населення окупованих територій. У 1929 р. дипломатична конференція, скликана на

пропозицію швейцарської Федеральної Ради, переглянула Женевську Конвенцію 1906 р. і прийняла «Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими», яка доповнювала і уточнювала положення Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни з урахуванням досвіду Першої світової війни. Крім того, в 1949 р. ще одна дипломатична конференція, також організована урядом Швейцарії, здійснила глибокий перегляд чинних Женевських конвенцій і додала до них «Конвенцію про захист цивільного населення під час війни». Ця конвенція теж стосується Гаазьких правил та звичаїв сухопутної війни, але й доповнена новими положеннями, а саме про захист цивільних лікарень і цивільних санітарних перевезень, розміщення санітарних зон і зон безпеки, юридичний статус іноземців на території однієї з противних сторін, поводження з цивільними інтернованими особами та з населенням окупованих територій. Інший важливий фактор полягає в тому, що чотири Женевські конвенції 1949 р. мають виконуватись договірними державами в усіх випадках збройних конфліктів, тобто також і якщо війна не була оголошена і стан війни не визнається однією зі сторін. Крім того, деякі фундаментальні положення повинні також виконуватись у випадках збройних конфліктів, які не мають міжнародного характеру (громадянська війна) і відбуваються на території однієї з договірних сторін. На кінець червня 1977 р. 143 держави і, в тому числі, всі великі держави були учасниками всіх чотирьох конвенцій 1949 р.⁴⁰ У 1977 р. за підсумками Дипломатичної конференції про становлення та розвиток

⁴⁰ На 2024 рік сторонами чотирьох Женевських конвенцій 1949 року офіційно є 196 держав світу (прим. наук. ред.).

міжнародного гуманітарного права, скликаної в 1974 р. швейцарською Федеральною радою, були підписані два Додаткові протоколи, перший з яких стосується міжнародних збройних конфліктів, а другий присвячений збройним конфліктам не міжнародного характеру.

Ці протоколи, що налічують у цілому 130 статей, містять, окрім положень про захист і допомогу пораненим, хворим і полоненим, правила ведення війни, спрямовані насамперед на уникнення непотрібних страждань і на посилення захисту цивільного населення від наслідків війни. Додаткові протоколи відкриті державам-учасникам Женевських конвенцій для підписання й ратифікації з грудня 1977 року, і, відповідно, для приєднання до них.

У наступні роки перед національними товариствами Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Міжнародним Комітетом Червоного Хреста і Лігою постануть великі завдання і складні проблеми. Основною умовою їхнього розв'язання стає необхідність для організацій керуватися духом Женевських конвенцій і принципами Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця: духом безумовної гуманності та неупередженої і безкорисливої допомоги. Істотно важливо також дотримуватись принципу нейтральності, який забороняє Рухові втручатись у воєнні дії та в політико-ідеологічні суперечки. Гуманність, неупередженість і нейтральність – ось гарантія єдності та загального характеру Руху, який знаходитиме сили для виконання своєї гуманітарної місії тільки, якщо виступатиме як цілісна спільнота всесвітнього значення.

Ганс Гаур

Конвенція

про поліпшення долі поранених на полі бою

Швейцарська Конфедерація; Його Королівська Високість Великий герцог Баденський; Його Величність Король бельгійців; Його Величність Король Данії; Її Величність Королева Іспанії; Його Величність Імператор французів; Його Королівська Високість Великий герцог Гессенський; Його Величність Король Італії; Його Величність Король Нідерландів; Його Величність Король Португалії та Альгарве; Його Величність Король Пруссії; Його Величність Король Вюртембергу, спонукані бажанням полегшити, наскільки це від них залежить, невід'ємні від війни страждання, покласти край непотрібним жорстокостям та поліпшити долю військових, поранених на полі бою, вирішили укласти з цією метою конвенцію і призначили своїх повноважних представників:

Від Швейцарської Конфедерації: п. Гійом-Анрі Дюфур, кавалер імператорського ордена Почесного легіону, генерал-аншеф федеральної армії, член Ради кантонів; п. Гюстав Муаньє, голова Міжнародного комітету з допомоги пораненим військовим і Женевського товариства суспільної користі; п. Самюель Леманн, федеральний полковник, головний лікар федеральної армії, член Національної ради.

Від Його Королівської Високості Великого герцога

Баденського: п. Роберт Фольц, кавалер ордена Церінгенського лева, доктор медицини, медичний радник при Управлінні медичних справ; п. Адольф Штайнер, кавалер ордена Церінгенського лева, старший лікар.

Від Його Величності Короля бельгійців: п. Огюст Вішерс, кавалер ордена Леопольда, радник при Гірничій раді.

Від Його Величності Короля Данії: п. Карл-Еміль Фенгер, командор ордена Данії, нагороджений срібним хрестом цього ордена, Великим хрестом ордена Леопольда та ін., Державний радник.

Від Її Величності Королеви Іспанії: дон Хосе Еріберто Гарсія де Кеведо, камер-юнкер королівського двору, кавалер Великого Хреста Ізабелли Кастильської, командор ордена Карла III, кавалер першого класу королівського і військового ордена Святого Фердинанда, кавалер ордена Почесного легіону Франції, королівський посол у Швейцарській Конфедерації.

Від Його Величності Імператора французів: п. Жорж-Шарль Ягершмідт, кавалер імператорського Ордена Почесного легіону, кавалер ордена Леопольда Бельгійського, кавалер ордена Орла третього класу Пруссії та ін., заступник начальника відділу Міністерства закордонних справ; п. Анрі-Ежен Сегіно де Преваль, кавалер імператорського ордена Почесного легіону,

кавалер імператорського ордену Меджидіє четвертого класу, кавалер італійського ордену Святих Маврикія та Лазаря та ін., військовий інтендант першого класу; п. Мартен-Франсуа Будье, кавалер імператорського ордену Почесного легіону, кавалер імператорського ордену Меджидіє четвертого класу, кавалер італійської Медалі військової доблесті та ін., старший лікар другого класу.

Від Його Королівської Високості Великого герцога Гессенського: п. Карл Август Бродрюк, кавалер ордену Філіппа Великодушного, баварського ордену Святого Михаїла, королівського ордену Спасителя та ін., командир штабного батальйону.

Від Його Величності Короля Італії: п. Джованні Капелло, кавалер ордену Святих Маврикія та Лазаря, генеральний королівський консул у Швейцарії; п. Феліче Бароффіо, кавалер ордену Святих Маврикія та Лазаря, дивізійний лікар.

Від Його Величності Короля Нідерландів: п. Бернард Ортвін Теодор Гендрік Вестенберг, офіцер ордену Дубової корони, кавалер орденів Карла III Іспанського, Пруської корони, Адольфа Нассауського, доктор права, секретар королівського посольства у Франкфурті.

Від Його Величності Короля Португалії та Альгарве: п. Жозе Антоніу Маркеш, кавалер орденів Христа, Непорочного зачаття Богоматері Віла-Вісозької, Святого Бенедикта Авіського, Леопольда Бельгійського

та ін., доктор медицини й хірургії, бригадний лікар, заступник директора медичного департаменту Воєнного міністерства.

Від Його Величності Короля Пруссії: п. Карл Альберт фон Камптц, кавалер ордена Червоного Орла другого класу та ін., надзвичайний і повноважний королівський посол у Швейцарській Конфедерації, радник посольства; п. Готфрід Фрідріх Франц Леффлер, кавалер ордена Червоного Орла третього класу та ін., доктор медицини, головний лікар четвертого армійського корпусу; п. Георг Германн Юліус Ріттер, кавалер ордена Корони третього класу та ін., радник Воєнного міністерства.

Від Його Величності Короля Вюртембергу: п. Христоф Ульріх Хан, кавалер ордена Святих Маврикія та Лазаря та ін., доктор філософії та теології, член Центрального і королівського управління благочинних установ.

Котрі, після взаємного визнання повноважень, домовилися про наступні статті:

Ст. 1

Польові лазарети та військові шпиталі визнаються нейтральними і, відповідно, захищаються і поважаються воюючими сторонами протягом усього часу перебування в них поранених чи хворих.

Згаданий нейтральний статус втрачається в разі збройної охорони таких лазаретів і шпиталів.

Convention

*pour l'amélioration du sort des Militaires
blessés dans les armées en campagne.*

*La Confédération Suisse, Son Al-
tesse Royale le Grand-Duc de Bade; Sa
Majesté le Roi des Belges, Sa Majesté le Roi
de Danemark; Sa Majesté la Reine d'Espagne; Sa
Majesté l'Empereur des Français; Son Altesse
Royale le Grand-Duc de Saxe; Sa Majesté le
Roi d'Italie; Sa Majesté le Roi des Pays-Bas;
Sa Majesté le Roi de Portugal et des Algarves;
Sa Majesté le Roi de Prusse; Sa Majesté le Roi
de Wurtemberg, également animés du désir d'adoucir, au-
tant qu'il dépend d'eux, les maux inséparables de la guerre,
de supprimer les rigueurs inutiles et d'améliorer le sort
des militaires blessés sur les champs de bataille, ont résolu
de conclure une Convention à cet effet et ont nommé pour
leurs Plénipotentiaires, savoir:*

*La Confédération Suisse:
le Sieur Guillaume Henri Dufour, Grand-
Officier de l'Ordre Impérial de la Légion*

Найперша Женевська конвенція 1864 р. містила лише 10 статей на захист поранених солдатів і медичного персоналу. Нині чотири Женевські конвенції з понад 400 статтями захищають не лише поранених і хворих солдатів, але також і полонених та цивільних громадян, захоплених ворожими силами.

invenis dans cette Convention.

Article 9.

Les hautes Puissances contractantes sont convenues de communiquer la présente Convention aux Gouvernements qui n'ont pu envoyer des Ministres à la Conférence Internationale de Genève en les invitant à y accéder; le protocole est à cet effet laissé ouvert.

Article 10.

La présente Convention sera ratifiée, et les ratifications en seront
échangées à Berne, dans l'espace de quatre mois, ou plus tôt si faire
en peut.

En foi de quoi les Municipalitaires respectifs l'ont signé
et y ont apposé le cachet de leurs armes.

1. *Parti à Genève, le vingt-deuxième jour du mois d'Avril de l'an mil huit cent soixante-quatre.*

Genl. F. H. Dufour

S. Meynier

R^h Schmidt

Mr. Robert Volz:

Primer.

Visschers

hunger

На конференції 1864 року найпершу Женевську конвенцію підписали представники 12 держав. До чотирьох Конвенцій 1949 р. нині приєдналися 196 держав, у тому числі всі члени Організації Об'єднаних Націй.

Ст. 2

На персонал шпиталів і лазаретів, включно з інтендантською службою, медичною службою, адміністрацією, службою транспортування поранених, а також капеланами, поширюється нейтральний статус протягом всієї роботи персоналу та доки залишатимуться поранені, яких потрібно забрати з поля бою і яким потрібна допомога.

Ст. 3

Зазначені в попередній статті особи матимуть змогу, навіть після окупації ворогом, продовжувати виконувати свої обов'язки в шпиталі чи лазареті, який вони обслуговують, або виїхати з цього місця, щоб повернутися в частину, до якої вони належать.

У таких випадках, в разі припинення зазначеними особами виконання своїх обов'язків, вони передаються окупаційною армією на аванпости противника.

Ст. 4

З огляду на те, що правила ведення війни поширюються на майно військових шпиталів, особи, що перебувають в складі таких шпиталів, у разі виходу з окупації мають право забирати з собою тільки свої особисті речі.

З аналогічних обставин, майно польового лазарету, навпаки, залишається за ним.

Ст. 5

Місцеве населення, яке надає допомогу пораненим, має поважатися і залишатися вільним. Командирам воюючих сторін належить закликати місцевих жителів до гуманного ставлення і повідомляти їх, що в такому разі вони вважатимуться нейтральними.

Наявність в оселі пораненого, за яким доглядають, забезпечує такому помешканню охорону. Мешканці, які доглядають у себе в дома за пораненими, звільняються від розміщення у них військових, а також від частини встановлених контрибуцій.

Ст. 6

Поранені чи хворі військові евакуюються з поля бою та лікуються незалежно від того, до якої держави вони належать.

Командування мусить вжити заходів для передачі на аванпости противника його поранених військових, коли це дозволяють обставини, та за взаємною згодою обох сторін.

Особи, які після одужання визнаються непридатними до служби, повертаються на своє місце проживання.

Можуть відправлятися до дому й інші особи, за умови не братися за зброю поки триває війна.

Евакуація військових разом із персоналом, що їх супроводжує, підпадає під правило абсолютного нейтралітету.

Ст. 7

Для шпиталів, польових лазаретів і евакуаційних колон встановлюється однаковий розпізнавальний прапор. У всіх випадках цей прапор піднімається разом із національним.

Для персоналу, що користується нейтралітетом, передбачається відповідна пов'язка, яка видається за рішенням військового командування.

Прапор і пов'язка позначаються червоним хрестом на білому тлі.

Ст. 8

Порядок виконання цієї конвенції регулюється вищим командуванням воюючих армій згідно з вказівками їхніх урядів та відповідно до загальних принципів, визначених у цій конвенції.

Ст. 9

Високі договірні сторони домовилися про те, що ця конвенція буде передана урядам, які не змогли направити своїх повноважних представників на Женевську міжнародну конференцію, із пропозицією приєднатися до неї. З цією метою протокол залишається відкритим для підписання.

Ст. 10

Ця конвенція підлягає ратифікації. Обмін ратифікаційними грамотами відбудеться у Берні в чотиримісячний термін або, за можливості, в коротший строк.

На засвідчення чого повноважні представники підписали її та скріпили своїми печатками.

Складено в Женеві двадцять другого дня місяця серпня року тисяча вісімсот шістдесят четвертого.

Генерал Г.А. Дюфур.

Г. Муаньє. Д-р Леманн. Д-р Роберт Фольц. Штайнер. Вішерс. Фенгер. Еріберто Гарсія де Кеведо. Ш. Ягершмідт. С. де Преваль. Будье. Бродрюк. Капелло. Ф. Бароффіо. Вестенберг. Жозе Антоніо Маркеш. Фон Камптц. Леффлер. Ріттер. Д-р Хан.

Ілюстрації

Сторінки

- 3 Жан-Анрі Дюнан (1863 р.).
14-15 Сольферіно, картина Боссолі
(Музей Рисорджименто, Мілан).
Фото: Буассонна, Женева
28-29 План околиць Сольферіно (1859 р.)
Фото: Мандель, Мілан
56-57 Кастільйоне. Фото: Шпайзер, Базель
66-67 Текст 3-го видання з правками
Дюнана,
Фото інформаційної агенції АТР,
Цюрих
78-79 «Комітет п'ятьох»
104-105 Дипломатична конференція 1864 р.
у Женеві. Картина Дюмареска
(Женевська ратуша). Фото:
Буассонна, Женева
128-129 Найперша Женевська конвенція
(Федеральний архів, Берн)

Видавництво «Тропеа».
Підписано до друку 28.08.2024 р.
Формат 75х100 1/32.
Замовлення №712/24.
Верстка, дизайн, підготовка до друку
ТОВ «Про формат».
Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
ТОВ «Про формат».
Україна, м. Київ, вул. Костянтинівська, 73.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до державного реєстру
ДК № 5942 від 11 січня 2018 р.
Тир. 500